

MİZANCI MURAD BEY VE SİYASİ FİKİRLERİ *

Arş. Gör. İbrahim Durmaz
Uludağ Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
ORCID: 0000-0003-0403-8017

Öz

19. yüzyıl, geleneksel-modern dünyaların çatışmasında ortaya çıkan tüm düalizmlerin öncülüğünde Osmanlı modernleşmesini daha anlaşılır kılabilmek adına incelenen gelen en önemli zaman dilimidir. Hiç şüphesiz bu dönemi anlamlandırabilmek; dönem mütefekkirinin, muharririnin, devlet erkânının, tebaanın, hâsılı iz bırakmış tüm bireylerin iç sıkıntılarına, gördüğü sorunlara ve çözüm önerilerine kendi özgün dünyalarından bakabilmekle mümkündür. Bu noktada yüzyılın en çalkantılı geçişlerine bizzat şahit olmuş ve bilfiil siyasi mücadelesini devam ettirmiş önemli simalardan Mizancı Murad Bey'in siyasi fikirlerini incelemek, bir yandan dönemin en önemli akımlarından olan İslamcılık ve Osmanlılık tartışmalarına katkıda bulunacak, bir yandan da ismi unutulmaya yüz tutmuş Murad Bey'i araştırmacılara tekrardan hatırlatacaktır.

Anahtar Sözcükler: Murad Bey, İslamcılık, Osmanlılık, İttihat ve Terakki Partisi, Osmanlı Devleti

Mizancı Murad Bey and His Political Thought

Abstract

19th century is the most important time period to examine in order to understand and contextualize the Ottoman modernization, which had been a by-product of the dualisms that emerged from the clash of the traditional and the modern worlds. Conceptualizing this epoch is only possible through the perspective of the of the intelligentsia, authors, ministers and high officials, subjects and citizens, in short, everyone who made an impact in the characterization of this era, and through their inner struggles, problems they perceived and solutions they prescribed. Analyzing Mizancı Murad Bey is critical at this point. He is a significant political figure who de facto continued his political struggle while witnessing the most tumultuous transitions of the 19th century. Understanding his political ideas and agenda will on the one hand contribute to the discussions on the two most impactful political currents of the time period, namely, Islamism and Ottomanism. On the other hand this study will revitalize the fading memory of Murad Bey for future researchers.

Keywords: Murad Bey, Islamism, Ottomanism, Committee of Union and Progress, Ottomans

---

* Makale geliş tarihi: 28.07.2017
Makale kabul tarihi: 16.05.2018
Erken görünüm tarihi: 30.05.2019

Mizancı Murad Bey ve Siyasi Fikirleri

1. Murad Bey Hakkında Yaklaşımlar

Dağıstanlı Mehmed Murad Bey (1854-1917)'in gazeteci, romancı, siyasi eser müellifi, tarihçi gibi birbirini tamamlayan birçok cephesi vardır.¹ Murat Bey'in siyasi fikirleri hakkında öncelikle Niyazi Berkes (2013: 395, 401, 406) İttihat ve Terakki içerisindeki üç temel akımdan bahsederken Mizancı'yı bu akımlardan İslamcı, pan-İslamist görüşün lideri olarak ele alır. Onu asıl ilgilendiren konunun II. Abdülhamid'in halifeliği etrafında bütün İslam dünyasının birleştirilmesi, şeriat sınırları dâhilinde meşveret (danışma) usulünün uygulanmasıyla birlikte büyük bir Müslüman meşrutiyet rejimi kurulması olduğunu söyler.² Bu durum, İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki İslamcı kanadın ana damarının Murad Bey olduğunu göstermektedir. İsmail Kara da (2014: 24) benzer şekilde Mizancı Murad Bey'in yazdığı metinlerle II. Meşrutiyet dönemi İslamcılarına kaynaklık ettiğini söyler. Esasen Mizancı'nın etkili olduğu yıllar, Kara tarafından İslamcılık ismi yerine *İttihad-ı İslam* ismiyle adlandırılmıştır. Buradan, Murad Bey'in, yazdığı eserleriyle İttihad-ı İslam yıllarından İslamcılık yıllarına, Bedri Gencer'in ifadesiyle (2012: 253-54) *ara ideolojileşmeden sert ideolojileşmeye* geçişte önemli bir konumda olduğu sonucu çıkarılabilir. İlaveten Mardin (2012: 83), Jön Türkler arasında maneviyata en çok önem veren Murad Bey'in Yeni Osmanlılar'ı Jön Türkler'e bağlayan bir düşünsel halka olduğunu belirterek onun aynı zamanda Yeni Osmanlılar'dan gelen Osmanlıcılık ve İslamcılık birikimini II. Meşrutiyet yıllarını taşıdığı fikrini desteklemiş olur. Son olarak Murad Bey hakkındaki en kapsamlı eserin sahibi Emil (2009: 608), Murad Bey'in savunduğu ideolojisinin resmi ideoloji olarak Osmanlıcılık, kültür ideolojisi olarak ise İttihad-ı İslam olduğunu söyler. Bu, bir yandan Kara, Berkes ve Mardin'in fikirlerini, bir yandan da makalenin Murad

---

1 Murad Bey'in hayatı ve fikirlerinden bahseden eserler şu şekildedir: (Berkes, 2013: 393-396); (Emil, 2009); (Karakuş, 2007); (Mardin, 2012, 81-129); (Saraçoğlu, 2005); (Tansel, 1952: 67-88); (Uçman, 2005: 214-216); (Ülken, 2013: 163-170).

2 Berkes, bu bilginin altını çizerek yanına "İslamlaşmak" notu almıştır ki bu terim, başta S. Halim Paşa olmak üzere günümüz de dâhil birçok müellif tarafından İslamcılık yerine kullanılan bir terimdir.

Bey'i Osmanlıcılık ve İslamcılık arasına oturtan temel kurgusunu teyit etmektedir.

Bu çalışmada Murad Bey'in siyasi hayatındaki temel kırılma noktalarından hareketle onun fikri gelişim ve değişimi incelenecek, siyasi fikirlerinin Osmanlıcılık ve İslamcılık akımları ile anlamlı bir temas halinde olduğu savunulacaktır. Öncelikle belirtilmelidir ki *siyaset* kavramıyla en geniş manada yöneten-yönetilen ilişkilerini, siyasi fikir ile de bu ilişkilere dair yapılan her türlü yorum, eleştiri, açıklama, tespit edilen problemler ve bu problemlere getirilen çözüm önerilerini kastetmekteyiz. Murad Bey'in bu minvaldeki siyasi yazını tabiidir ki hayatının farklı evrelerinde değişiklikler göstermektedir. Bu bağlamda kendisinin "kıble-i âmâl" ya da "kıblegah-ı sâni" olarak isimlendirdiği İstanbul'a hicreti³ hayatındaki en önemli kararlarından ve dolayısıyla siyasi fikirlerinin şekillenmesindeki en önemli etkenlerden bir tanesidir. Murad Bey'in İstanbul'a gelişi sonrasındaki siyasi tutumunu ise daha çok II. Abdülhamid'e yakınlık kurma çabaları belirlemiştir. Hayatında çok önemli bir yeri olan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile olan münasebetleri ise kendisinin padişaha açıktan açığa cephe alıp ağır eleştiriler yöneltmesiyle başlar. Farklı coğrafyalarda özellikle gazetecilik faaliyetlerini yürüttükten sonra cemiyet ile bağlantısını koparıp Avrupa'dan İstanbul'a padişahın davetiyle döndüğü yıllardan sonraki siyasi söylemleri II. Meşrutiyet'in atmosferi içinde gelişmiştir. II. Meşrutiyet yıllarından sonraki yıllar ise Murad Bey'in Rodos'a ve Midilli'ye sürgüne gönderildiği yalnızlık ve sefalet yıllarıdır. Bu sebeple vefat yılı olan 1917'ye kadarki dönemde bir aksiyon adamından ziyade hatırat yazarı kimliğiyle varlığını sürdürür. Çalışmanın her bir ilerleyen bölümde Murad Bey'in kilit söylemleri, İslamcılık ve Osmanlıcılık akımlarına olan katkısı ve benzer yanları bakımından incelenecektir. Bu sebeple, Murad Bey'in siyasi fikirlerinden önce Osmanlıcılık ve İslamcılık hakkında temel bir çerçeve çizmek yerinde olacaktır.

1.1. Osmanlıcılık

Devlet-i Âliye'nin Islahat Fermanı sonrası döneminde yeni ideallerinden biri olan Osmanlıcılık,⁴ Osmanlı Devleti'ndeki cemaat ve milliyet farklılıklarını aşan ve devlet sınırları dâhilinde tüm unsurlara hitap etme gayretinde olan ilk ideolojik yaklaşımlardandır. Osmanlıcılık, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleri için gerçekçi bir politika olarak görülmesine rağmen, yöneticilerin dışına yayılan

3 Murad Bey ilk çocukluk yıllarını aktardığı *Meskenet Mazeret Teşkil Eder mi?* adlı hatıratının birçok yerinde İstanbul'a gitmek fikrini *hicret* terimi ile ifade etmektedir. (Mizancı Mehmed Murad, 2005: 16, 17, 34).

4 İttihad-ı Anasır, İmtizac-ı Akvam, İttihad-ı Osmanî gibi kavramlar da Osmanlıcılık teriminin muadili olarak kullanılmıştır.

bir ideoloji olamamış ve hatta milliyetçiliğin dünyasında ölü olarak doğmuştur (Ortaylı, 2012: 128, 175). Fakat yine de *ittihad-ı anasır* fikri; Âli Paşa için “devletin temellerini pekiştirmek için tek ilaç”, Fuad Paşa için “devletin ve ülkenin herkesin eşitliğine dayandırılan birliğinin” garantörü, Mithat Paşa için “müslim ve gayrimüslim herkesin kalbini devlet ve vatan gayretiyle dolduracak” en temel prensip ve daha birçok kişinin devleti kurtarma reçetesinin üst sıralarında kendine yer bulan bir devadır (Çetinsaya, 2001a: 65, 69).

Tanzimat döneminin *medeniyetçilikten* sonraki, *İslamcılıktan* önceki ikinci temel fikir hareketi olarak *Osmanlıcılık*, devletin resmi ideolojisi olduğu kadar, Jön Türk hareketi ve II. Meşrutiyet dönemi fikriyatının da önemli bir yerini teşkil eder (Emil, 2009: XXV; Somel, 2001: 88). Osmanlıcılık akımının 1839-1913 yılları arasında *Babiâli dönemi*, *Yeni Osmanlı muhalefeti*, *II. Abdülhamid’e karşı Jön Türk hareketi* ve *II. Meşrutiyet dönemi* olmak üzere dört aşama halinde geliştiğini belirtir. Osmanlıcılık fikri, temelde üç farklı önerme içerir. Bunlar tüm tebaaya kanun önünde eşitlik verilmesi ve haklarının sağlanması manasında *hukuki eşitlik ve temel haklar formülü*, gayrimüslimlerin ekonomik ve sosyal statülerini iyileştirme manasında *sosyal ve ekonomik kalkındırma formülü* ve *meşruti rejime geçme formülüdür* (Çetinsaya, 2001b: 265-66). Devlet adamı, muharrir, kanaat önderi gibi farklı yönleriyle Murad Bey bahsi geçen dönemlendirmenin son üç aşamasını bilfiil yaşadığı için, onun düşünce dünyası Osmanlıcılık fikri açısından önemli bir konuma sahiptir. İlaveten, Osmanlıcılık fikrinin her üç önermesi de Murad Bey’in fikriyatında fazlasıyla görülmektedir. O, öteden beri özellikle müslim-gayrimüslim eşitsizliğinden yakılarak hukuki eşitlik ve temel haklar formülünü savunmuş (Mehmed Murad, 1994: 99, 131), başta Ermeniler olmak üzere gayrimüslim tebaa hakkında yazılar yazmış (Murad Bey, 1896b: 2381) ve hemen tüm ömrü boyunca meşruti rejimi savunmuştur (Mehmed Murad, 1994: 51, 100, 131).

1.2. İslamcılık

İslam dünyasının modernleşmeyi ve Batılılaşmayı göğüsleme çabaları (Kara, 1998: 245) olarak İslamcılık da, Osmanlıcılık gibi 19. yüzyılda ortaya çıkan ve modernist karakteri baskın ideolojinin adıdır. Türkiye’de İslamcılık tartışmalarının duayeni olan İsmail Kara (2011: 17); tecdid, ıslah, İttihad-ı İslam, Panislamizm, modern İslam, çağdaş İslam düşüncesi olarak da adlandırılan İslamcılığı, “19. yüzyılda, İslam’ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlak, felsefe, siyaset, hukuk, eğitim...) “yeniden” hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, İslam dünyasını batı sömürsünden, zalim ve müstebid yöneticilerden, esaretten, taklitten hurafelerden... kurtarmak; medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yöntemleri baskın siyasi, fikri ve ilmi çalışmaların, arayışların, teklif ve

çözümlerin bütününi ihtiva eden bir hareket” olarak tanımlar. Görüldüğü gibi İslam’ın modernleşmesi (modern yorumu da denebilir) tanım ve içerik adına oldukça önemlidir, zira İslam dünyasının modernleşme sürecinde dini terminoloji vazgeçilmez olarak görülmesine rağmen, bunun modern bir şekilde sunulması tercih edilmiştir (Kara, 2014: 23). Gencer de (2012: 222), aynı şekilde İslamcılığı tanımlarken onun modern karakterine vurgu yapar. İslamcılığın bütünlüğü olan bir siyaset felsefesine, devlet anlayışına ya da idari örgütlenmeye sahip olduğu söylenemese de genel çerçevesi özetle çizilebilir.

İslamcı olarak anılan mütefekkirlerin ve İslam âlimlerinin en temel problematiği, genelde İslam dünyasının, özelde ise Osmanlı Devleti’nin, içinde yaşayan Müslümanlarla birlikte bir fetret, gerileme ve çöküş dönemi yaşıyor olmalarıdır (Kara, 2014: 20). Genel olarak İslam dünyasındaki sorunlar, (içte) içtihad kapısının kapanmasından dolayı sosyal hayatta hareketsizlik ve donukluğun (Tunaya, 2007: 8), siyasi hayatta ise müstebit (zorba) ve mutlakiyetçi idarelerin hâkim olması, ulema ve idarecilerin ihmalkârlığa, halkın ise cehalete sürüklenmesi olarak özetlenebilir. Bunun karşısında ise “terakkinin”, bilimin ve fennin merkezi olarak Batı dünyasının emperyalist emellerini, İslam dünyasını hem fiili hem de kültürel olarak (Gencer, 2012: 55-56) işgal ederek göstermesi, yakıp yıkması, Müslümanların “İttihatını” bozması, kısaca Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki ağır baskısı gerilemenin dışardan gelen etkisidir (Tunaya, 2007: 8). Avrupa’nın İslam’ın *mani-i terakki* (ilerlemeye engel) olduğu konusundaki oryantalistik yaygın kanısı, bu ağır baskının Müslüman aydınları en çok uğraştıran yönlerinden bir tanesi olmuş, (Kara, 2014: 25) bu sebeple Müslüman aydınlar, İslam’ı yaşamak ve anlatmaktan çok, onu Batılıların açtığı yolda savunmakla uğraşmışlardır (Gencer, 2012: 240). Murad Bey’in birçok yazısında gerek satır aralarında, gerekse de alenen modernleşme çabasını “İslami” bir üslupla ilerletmesi, Kara’nın söylemiyle (2014: 22) *Avrupa medeniyeti merkezli ıslahat teşebbüslerine paralel giden, onları İslami açıklamalarla destekleyen, içselleştiren, meşrulaştıran ve nihai olarak İslami kalmayı savunmakla beraber hareket noktası, metodu ve argümanları itibariyle modernleştirici yönü ağır basan, batılı değerlerle İslami değerlerin birlikte, uyum içinde var olabileceklerini mümkün gören sentezci-telifçi bir akım gözlükleriyle olaylara bakması, onun akım içinde konumlandırılmasını gerektiren en temel özelliğidir.*

2. Murad Bey’in Siyasi Fikirleri

Murad Bey’in siyasi hayatını ele alabilmek için öncelikli olarak çocukluk yıllarını ele almak yerinde olacaktır. Onun siyasi görüşlerinin şekillendiği merkez elbette İstanbul’dur. Bu sebeple kendisinin İstanbul’a gelişi, siyasi görüşlerinin en temel kırılma noktalarındandır. Sonrasındaki siyasi hayatı ise;

İstanbul yıllarında II. Abdulhamid'e ulaşarak reform yaptırma, Avrupa'ya geçişinde kendisini Padişah'a, Türkleri ve İslamiyet'i Batı'ya karşı savunma ve bu yıllardan başlamak üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti ile olan müspet ya da menfi münasebetlerini devam ettirme çerçevesinde şekillenmiştir.

2.1. İstanbul'a Gelmeden Önceki Yılları

Kadı Taha'nın torunu, kadı Mustafa'nın oğlu Mehmed Murad Bey'in Dağıstan'ın iki bin evlik bir mecrası olan Huraki kasabasındaki yılları, Mizancı'nın ileriki hayatı için birçok ipuçları içerir (Emil, 2009: 4). Esasen bu ipuçları henüz isim koyma aşamasında başlar zira Murad Bey'in hayatındaki iki önemli fikri unsuru gösterir gibi konmuş iki adı vardır. Bunlardan biri Dağıstan'daki Ruslarla çarpışan mücahid *Hacı Murad*'in anısına konulmuş *Murad* ismi -ki babası Hacı Murad demeyi tercih eder- ve diğeri dedesinin Osmanlı hayranlığının nişanesi olarak koyduğu fakat daha sonraları kullanılmayan *Abdülmecid* ismidir. Emil, Osmanlı padişahının ve İslam mücahidinin bu isimlerinden yola çıkarak, Murad'ın hayatının sonuna kadar bağlı kaldığı ikiz ideolojiler olan Osmanlıcılık ve İslamcılık ideolojilerinin daha doğumla onun hayatında yer bulduğunu söyler (Emil, 2009: 5).

Öteden beri mütedeyyin, mutaassıp ve geniş bir ailenin içinde yetişen Murad Bey'in, çocukluğuna dair en büyük emeli hilafetin ve İslamiyet'in merkezi olan İstanbul'a *hicret etmek* olmuştur. Bu isteğin yerleşmesinde, içinde kendi tabiriyle “şeytanların korkusunu da geçen” “Moskof” korkusu, Rus istilası, yeni idarenin Müslümanlık aleyhine tedbirleri ve en önemlisi kan, silah sesleri ve yangınlar barındıran sıcak savaş gibi birçok etken sayılabilir (Emil, 2009: 13). Esasen 1859'dan itibaren ciddiyetini artıran Dağıstan istilası, İslam dinine bağlılığını “gayret-i Osmaniye” şeklinde gösteren Dağıstan halkı için İstanbul'a hicret etme fikrini umumi bir temayül haline getirmiştir (Mehmed Murad, 2005: 16). Mizancı'nın söylemiyle “bulabildikleri bâb-ı necat toptan İstanbul'a hicret etmekten ibaretti.” İstanbul'a hicret etmek ise Murad Bey'in çocuk şahsında ancak ilim tahsiliyle mümkündür. Bu sebeple, “açılmış bir ejder ağzına girmekten” daha çok korktuğu Moskof okuluna gitmeyi, sırf İstanbul'a tek başına gitmeyi öğreten ilimlerin” merkezi oluşu için kabul eder. Böylece, normalde altı yılda bitirilen *Timurhan Şura Rüşdiyesi*'ni bir buçuk yıl gibi kısa bir sürede bitirebilmiştir. İstanbul'a gidişin anahtarı Stavropol'deki idadi yıllarında ise, akli sürekli politika, havadis ve gazete ile meşgul olmakta, yabancı gazetelerle Devlet-i Âliye gündemini takip etmekte ve İstanbul'a “mükemmel bir tahsille” hicret etmenin imkânlarını daha şuurlu ve istekli bir şekilde kollamaktadır (Mehmed Murad, 2005: 21). Bu dönemde Murad Bey, Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi*, Montesquieu'nun *Kanunların Ruhu*, Drapper'nin *Avrupa Medeniyeti Tarihi* gibi kitaplar ve bildiği diller (Ruşça ve Fransızca) sayesinde tedicen

gelişen bir sosyal şuur sahibi olmuş, Müslüman Kafkas talebelerle Hristiyan Rus çocukların ideolojik gerilimindeki okulunda, İslam idealinin aktif bir savunucusu rolünü üstlenmiştir.⁵ İslam'ın dirilişine ve atılımına katkıda bulunmak maksadıyla⁶ Devlet ricaline dâhil olarak “İslam'ın dirilişine ve atılımına” katkıda bulunmak (Belge, 2012: 542) maksadıyla Hilafet merkezi İstanbul'a bu aktif kimliği, azmi ve becerisi ile gelmiştir.

2.2. İstanbul Dönemi (1873-1895)

Murad Bey, İstanbul'daki ilk yıllarında (Mehmed Murad, 2005: 34-54) memur olarak birçok devlet dairesini yakinen görme fırsatı bulmuş, bu makamlarda dönen rüşvet, ahlaksızlık, cahillik ve liyakatsizlik gibi sorunlar sebebiyle de kendisinde devlet mekanizmasının çürüdüğü, hatta “millet evladında ulviyete dair meyil ve istidat kalmadığı” yönünde bir izlenim oluşmuştur (Mardin, 2012: 85). Kendisinin ileriki yıllarda Mülkiye'de hocalığa neden dört elle sarıldığı ve devlet idaresinin ıslahına dair tekliflerinde neden ısrarla elit bir kadro yetiştirilmesi üzerinde durduğu sorularının cevabı da burada yatmaktadır. 1874 yılında 21 yaşında olan Murad Bey, Mülkiye'nin açtığı sınavı geçmiş, 14 yıllık ders verme hayatı boyunca birçoklarına inkılap ve ihtilal ruhunu aşılacağı bu kurumda⁷ tarih hocası olmaya hak kazanmış ve kendi tabiriyle “emel gemisi, talep edilen suları” bulmuştur. Bu görev, Mizancı tarafından devlet hizmeti ile meşgul olmasının esas başlangıcı sayılmıştır zira vatanda kökleşmiş olan “umumi cehalet” halinin bertaraf edilebilmesi için gerekli olan uzunca mesainin yegâne sağlayıcısı ona göre böyle bir eğitim metodunun takibidir. Murad Bey'in tarih dersleri sayesinde Osmanlı aydınları ilk defa kuru olaylar zinciri olmayan bir tarih kitabıyla karşılaşırken, daha çok *hürriyet* fikri doğrultusunda (Akşin, 2011: 66) tarihin bir “istikameti” olabileceği görüşünü de

5 Murad Bey'in lise müdürü olan Lev Markof ile Ramazan farizalarının engellenmesinden dolayı tartışması ve sonuç alamaması üzerine “Müslüman talebeleri namına” Kafkasya genel valisine bir telgraf çekmesi olayını Emil (2009: 22-23), bu aktif pan-İslamist lider hüviyetine örnek olarak gösterir.

6 Belge, *age.*, s. 542.

7 Ali Kemal, Murad Bey hakkındaki fikirlerini aktarırken onun en büyük ihtilal ruhlarını telkin ettiğinden, neslin ıslahı için çalışanların başında Murad Bey'in olduğundan bahseder (Çankaya, 1968-9: 1048). Birol Emil de Mekteb-i Mülkiye'nin zamanla Tıbbiye ve Harbiye okulları gibi ihtilal ocaklarından biri olduğunun ve Murad Bey'in bu teşekkülde önemli bir yeri olduğunun altını öğrencilerinden örnekler vererek çizer. (Emil, 2009: 51, 54-56) Son olarak Meriç, Murad Bey'in II. Meşrutiyet aydınlarına ihtilal sevgisi aşıl原因 ilk yazar olduğunu söyler (Meriç, 2011: 127).

edinmişlerdir (Mardin, 2012: 86). Bu bağlamda, ilerleyen yılların en kilit terimlerinden olan *hürriyet* ve *terakki* kavramlarının oluşmasında ve birçok İslamcı düşünür tarafından bu kavramların benimsenmesinde “bir devr-i istibdatta bir nesl-i ahrar yetiştirmeye [zorba bir devirde hür bir nesil yetiştirmeye]” muvafık olmuş⁸ Murad Bey’in önemli bir etkisinin olduğu görülmektedir.

Murad Bey’in asıl ünü, ismi ile özdeşleşecek kadar sık anılan *Mizan* gazetesi ile gelmiştir. O, gazete çıkarma teşebbüsünü “Meslek-i mahsusuma sülûküm [yöneliş]” olarak vasıflandırarak hâkim eğiliminin gazetecilik olduğunu gösterir. (Emil, 2009: 64) Tıpkı Yeni Osmanlılar gibi gazeteyi “tevessü etmiş (genişlemiş) bir mektep kürsüsü” olarak gören Murad Bey, yönetenleri ve yönetilenleri, uyarma ve aydınlatma fikrini Mülkiye yıllarından sonra *Mizan* gazetesi ile birlikte daha da genişleteceğine gönülden inanmıştır. Hatıratında (2005: 78) bu inancını “*Mizan* yalnız halkı değil, sorumsuz rezil çevresine kurban olmuş bildiğim Padişahı da haberdar edecek, ışık saçan bir fânus olacaktı” cümlesiyle ifade eder.

Mizan’ın 1886-1890 yılları arasında çıkarılan ilk 158 sayısı, onun *ilk* ya da *İstanbul devresi* olarak anılır. Abdülhamid idaresiyle tam bir uyumluluk içinde olan bu devreye soğukkanlı bir tahlilcilik ve ağırbaşlı eleştiriler hâkimdir (Emil, 2009: 195). Murad Bey, “*Mizan*’ın Mesleği” başlıklı ilk yazısından itibaren yönünü, taşrayı ihmal eden diğer İstanbul gazetelerinden farklı olarak hem başkent, hem de taşradaki okuyuculara döneceğini belirtmiştir.⁹ Aynı yazıda Murad Bey (1886: 4), *Mizan*’ın içeriğini şu şekilde sıralar;

...Ve’l-hâsıl dâhili ve harici her nevi batıl fikirleri tashih ve esbab-ı hakikiyeyi tedkik ve muhakeme ettikten sonra neşr etmek, Avrupa matbuatının ihtiyari ve gayri ihtiyari neşriyat-ı muzırrasını zamanıyla ve layıkıyla red ve cerh ederek tesirlerini tahfif eylemek, Osmanlı cemiyetinin zannolunduğu mertebeden pek âli olduğunu Avrupa efkâr-ı ammesine bildirmek, Avrupa erbabının meşagil-i edebiyeye ve fenniyelerinden karin-i kiramı haberdar etmek ve bahusus cemiyet-i mütemeddineye arız olan emrazın en mühliki demek bulunan meyusiyete –yani ümid-i istikbal hususunda ye’s ve nevmidiye mahal vermemek yolunda ne mertebe hizmet

8 Bu söylem Yahya Kemal’e aittir.

9 Taşraya ilginin ne kadarının Rus halkçılığıyla alakalı olduğunu kestirebilmek zordur, çünkü Murad Bey Rus basını okumaya devam etmekteydi ve 1870’lerden beri Batı’da “halka doğru” sloganının önemini farkındaydı. Daha önce belirtildiği gibi Murad Bey’i Yeni Osmanlılar ile Jön Türkler arasında bir konumda okuyan Mardin (2012: 114), bu yönelişin Yeni Osmanlılar’ın “millet” kavramının mantıki bir sonucu olduğunu ve Murad Bey’in vurgusu sayesinde Türk köylüsünün o zamana kadar görülmemiş bir ilgiye mazhar olduğunu belirtir.

etmek mümkün ise onu ihtiyar eylemek hususlarını *Mizan* kendisi için vazife addedecektir.

Avrupa'nın İslam'ın *mani-i terakki* olduğu konusundaki oryantalistik yaygın kanısı, Müslüman aydınları en çok uğraştıran meselelerin başında gelmiştir (Kara, 2014: 25).¹⁰ Murad Bey'de görülen, Avrupa basınının “bilmeden” yaptıkları “muzır [zararlı] neşriyatın” etkisini hafifletme ve bu sayede Avrupa'nın Osmanlı/İslam hakkındaki su-i zannını hüsn-i zanna çevirme gayreti, “İslam, mani-i terakki değildir” tartışmalarının girizgâhına düşülmüş bir ibare niteliğindedir.

Murad Bey'in hem dış, hem iç siyaset adına öngördüğü en temel çözüm önerilerinden bir tanesi İttihad-ı İslam'dır. “Dindarane bir teşebbüs” başlıklı yazısında (1889: 930-31) İslam'ın sosyal yönü üzerinde durarak, yapılacak her çeşit yardımın ila-i kelimetullah için vacip olduğunu, “Memalik-i İslamiyye kadar fikren İttihat üzere yaşamak istidadında bulunan bir memalikin yeryüzünde” bulunmadığını, buna rağmen “hiçbir devletin huhuk-i siyasiyesine tecavüz etmeksizin matlub olan İttihad-ı Şer'iyye-i maneviyyeyi husule getirmek, hem de pek kolay cüz-i himmetle istihsal etmek elimizde iken henüz bu babda teşebbüsün bulunmadığından” yakını. Mekke'ye yakın bir yerde – Taif'te- “müşterek milli mektepler” kurulmasını tavsiye eden *Mizan* sahibi, bu mekteplerde İslam âleminin Osmanlı, İran, Fas, Sudan, Afganistan... gibi farklı yerlerinden gelmiş, beraber ekmek yemiş, yıllarını geçirmiş gençlerin aynı iman ve ideoloji ile yoğrularak cemiyet-i İslamiyye için geniş çaplı sosyal hizmetler yapacağına ve bu sayede bir kültür birliği kurulacağına kanidir. Ona göre Avrupa ve Amerika'nın hem Müslüman hem de gayrimüslim gençleri bildikleri doğrultuda yetiştirdikleri ortadayken, Taif'te ümmetin gayretiyle açılacak bu milli mektebe karşı gelinemez.

Murad Bey'in fikriyatındaki bir diğer önemli nokta, yukarıda bahsi geçen *kültür birliğinin* uzantısı olarak Osmanlı vatandaşı oluşturma çabasıdır. İç siyasetteki temel hedeflerinden bir tanesinin İttihad-ı anasır meselesi olduğu söyleyen (Karakuş, 2007: 66) Murad Bey de çözüm adına yapılması gerekenin millet-i hâkime ve millet-i mahkûme arasında senlik-benlik bırakmayacak şekilde, “müsavat” ilkesi doğrultusunda vatan hizmetinde yarışmak olduğunu vurgular. Osmanlılık fikri etrafında toplanılması gerektiğini düşünen Murad Bey'in fikirlerindeki müsavat ilkesi, hemen her dönem içinde bulunulan siyasi

10 Kemal'in Renan'a cevap olarak hazırladığı *Renan Müdafaaamesi*, Hüseyin Cisir tarafından kaleme alınan *er-Risaletü'l-Hamidiyye*'si ya da Ali Suavi'nin İbn-i Nüceym'in *el-Eşbâh ve'n-Nezâir* adlı eserinin kaideler kısmını, mukaddimesinde İslam şeriatının çağdaş sosyal ve siyasal meselelere çözüm bulmaktan aciz olmadığını belirterek, 1868'de Londra'da iken önce *Muhbir*'de sonra da broşür olarak yayımlaması böyle bir kaygının akla gelen ilk örnekleridir.

şartlardan dolayı savunulsa da hiçbir dönem devletin siyasi dengesini bozacak raddede düşünülmemiş, daha çok “anasır-ı muhtelifenin durumunu iyileştirici” ve Avrupa’nın baskılarını hafifletici olarak öne sürülmüştür (Karakuş, 2007: 219). Murad Bey’e göre değişmez ve kaldırılmaz olan *vatan*, *hanedanlık* ve *şariat-ı Muhammedi*’nin dışında, her şeyin değişime ve ıslaha ihtiyaç duyduğu anda tamir edilme zorunluluğu olduğu için (Karakuş, 2007: 88) müsavat ilkesinin benimsenmesi ve hâkim/mahkûm millet ayrımının kalkması zorunludur zira Şariatın bizzat kendisi din konusundaki serbestiyi yaratır. Ruhban cemiyetleri ile ilgili makalesinde (1887: 191) bu konuyu şu şekilde vurgular: “*kavm-i necib-i Osmaninin medeni âleme karşı göğsünü gere gere iftihar edebileceği şu âsar-ı celile şüphesiz Şariat-ı mutahhara-i İslamiye’nin ihdas eylediği serbesti-i mezâhib kaidesinin mahsul-i münifidir...*” Özellikle II. Meşrutiyet yıllarındaki İslamcılar nezdinde kilit pozisyonda olan *ittihat* ve *müsavat* söylemleri düşünüldüğünde (Kara, 2014: 29-30), Mizancı’nın eşitlik konusundaki vurgusunun, bu düşünürler üzerinde önemli ölçüde etkili olduğunu tahmin etmek zor değildir. Örneğin, Manastırlı İbrahim Hakkı (Düzdağ, 2012: 118) yıllar sonra vaazlarında “*milel-i sa’ire ile iyi geçinmeğe, onların haksız muamelelerine karşı sükûta mecburuz, eski kuvveti alıncaya kadar müdaraya borçluyuz. Hazret-i Resûl savm ü salâti nasıl emr ederse nâs ile mudârâyı [insanlar ile iyi geçinmeyi] da öyle emr eder.*” diyerek tıpkı Murad Bey gibi Avrupa baskılarını hafifletmek adına diğer milletlerle iyi geçinilmesi gerektiğini söyler.

Mizan’ın birinci devresi denilen 1896’ya kadarki süreçte Murad Bey, iç işlerinden uluslararası sorunlara kadar her konuda Sultan Abdülhamid’i alkışlamış, her başarıyı ona bağlamıştır. “İdeal hükümdar hayali” içinde değerlendirilebilecek bu davranış, modernleşme akımına katılan İslam topluluklarının Batılılaşmanın ilk evresinde gösterdikleri temel karakteristik tepkidir. Murad Bey’in fikriyatında bu his daha kuvvetli olsa da esasen bütün Jön Türkler, sultan Abdülhamid’e “babalık görevini yerine getirmekte kusuru olan bir baba” olarak bakmaktadırlar. Bu sebeptendir ki Murad Bey İstanbul’dan ayrıldıktan sonra bile Padişah’a mektuplar yazmaya ve hareketlerini ona izah etmeye devam etmiştir. Onun Padişah’a başkaldırma teşebbüsünün teorik yanı, “saltanat” simgesine zarar vermek istemeyişi ile; pratik yanı ise bir başkaldırı hareketinin başarılı olacağından korkması ile alakalıdır (Mardin, 2012: 91). Temeldeki bu kaygılar, Murad Bey’in hayatının sonuna kadar resmi ideoloji olarak Osmanlılık siyasetini savunmasına sebep olmuştur. İlerleyen sayfalarda görüleceği üzere Padişah’a olan tavrını sertleştirdiği Avrupa yıllarında dahi saltanat kurumunu kesinlikle eleştirmemiş, bilakis kuruma olan bağlılığını belirten fikirler ortaya koymuştur. Onun siyasi mücadelesi, bu yıllarında kurumlardan ziyade şahıslara yöneliktir (Karakuş, 2007: 80, 82).

Çocukluğundan beri Halife-Padişah’ın yanında din ve devlete hizmet etmenin, çevresindeki “eşkıya çetesinden” dolayı olup bitenlerden bihaber olan

hükümdarı bilgilendirmenin ve bu sayede “basiret perdesini açmanın” hayallerini kuran Murad Bey, Eylül 1895 tarihinde Sultan Abdülhamid’e layiha sunmak üzere huzura kabul edildiğinde bu hedefinin gerçekleştirmenin kıyısında. Ne var ki Abdülhamid tarafından “...bugün sizin layihanızı okuyunca aradığım adamlardan birine rast geldiğimden dolayı Cenab-ı Hakk’a şükrettim.” sözleriyle övülmesine rağmen (Mizancı Murad, 1994: 50), kendine aşırı güvenmesinin etkisiyle¹¹ hem layihasında hem de Padişah ile olan mülakatındaki idealist ve üslupsuz tavrından dolayı bu tarihi fırsatı kaçırmıştır. Konuşmasında ikaz eden, uyaran, yol gösteren bir üslup barındıran Murad Bey’in Sultan’a sunduğu layihasının ilk bölümü, II. Mahmud ile Sultan Abdülhamid arası yıllarda devletin içinde bulunduğu çöküşün ve girilmiş ıslahat hareketlerinin sosyo-politik tahlili ve tenkidine ayrılmıştır. Daha sonra ise Murad Bey, devr-i Hamidi’de gördüğü; işlerin yalnızca Yıldız Sarayı’nda halledilmesi, hafiyeliğin sūistimali, adliye teşkilatının bozulması, Mabeyn’e ehliyetsizlerin alınması, müracaat kapısının kapanması, Müslümanlara haksız vergiler yüklenmesi gibi yanlışları sıralamış ve bunlara layihanın ikinci kısmında asayişin iadesi, parlamento usulüne itibar edilmemesi, bir şikâyet makamının kurulması ve basın hürriyeti gibi çözüm önerileri getirmiştir (Emil, 2009: 358-361). Konumuz açısından bu önerilerin en dikkat çekenini hiç şüphesiz parlamento usulüne itibar edilmemesidir zira Murad Bey, “*Avamın ağızında millet meclisi veya meşrutiyet-i Şer’iyye var idiyse de ara-i umumiyyeye müstenid olan parlamento usulü Avrupa’da bile köhnemiş olup tebdili tasavvur olunduğu sırada, bahusus amalmuhtelife arkasına düşmüş ecnas-ı mütenevvia ile meskûn olan memalik-i Şahane için pek de makbul görülmemelidir.*” (Emil, 2009: 360) sözleriyle parlamento fikrine sıcak bakmadığını belirtir. Abdülhamid’in bu fikirlere itibar etmeyip İzzet Bey’i müşavir-i hâss-ı saltanat olarak atamasıyla birlikte Avrupa’ya gitmeye karar veren Murad Bey, hem kendi fikriyatında, hem de dönemin en kilit hareketi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nde önemli değişiklikler yapmanın arifesindedir. Zira artık “milli cihad”ına iki yıl kadar Avrupa’da devam edecektir.

2.3. Paris-Kahire Dönemi (1895-1896)

1891’de atanarak dört yıl hizmet ettiği Duyun-ı Umumiye komiserliği, Murad Bey’e Avrupa’nın fikriyatını öğreten ve onu İttihat ve Terakki yıllarına hazırlayan bir eğitim-öğretim dönemi gibidir. Bu görevindeyken Batılı devletlerin temsilcileri ile doğrudan temas kurma şansı yakalayan Murad Bey, bu kurumda Avrupa diplomasisi ve Batılı çevrenin İmparatorluk üzerindeki emelleri hakkında birçok fikir sahibi olmuştur. Daha önceki memuriyetlerinden farklı

¹¹ Murad Bey’in kendine güveni konusunda hakkında yapılan üç farklı karakter tahlili için bkz. (Babacan ve Avşar, 2013: 65); (Saraçoğlu, 2005: 27-50); (Çankaya, 1968-9, 1050).

olarak buradaki tecrübeleri ona “Duyun-ı Umumiye çelebileri” dediği yabancı diplomatların ve onların memleketlerindeki insanların İslam ve Osmanlı hakkındaki yanlış itikatlarını düzeltme misyonu yüklemiştir. Murad Bey’in İslamcılık ile olan bağlantısı bu noktada daha berraklaşır zira Avrupa’ya gitmeden önceki son zamanlarında “İslam’ı yaşamak veya anlatmaktan çok, onu Batılıların açtığı yoldan savunan İslamcılar”ın (Gencer, 2012: 240) yolunda önemli bir dönüm noktasındadır.¹²

Batılı kültür savaşına karşı İslam’ı savunma çabası, “İslam modernizmi” olarak adlandırılan İslam’ı yeniden yorumlama eğiliminin iki temel dinamiğinden bir tanesidir (Gencer, 2012: 222). Bu çaba, genel olarak İslam dünyasının daha önceden yabancılarla tartışmaya bile gerek görmedikleri inançlarının Batılı kültürden aşağı kalmadığını, geri kalmalarındaki sebebin din olmadığını ispatlama gayretinin ifadesidir (Gencer, 2012: 240). Murad Bey’in İslam topraklarından ayrılıp mücadelesini Avrupa’da devam ettirme kararı almasında böyle bir teşvikin olduğu görülmektedir. Berkes, (2013: 395) Avrupa’da iken Murad Bey’in amaçlarının “o yıllarda Türklere¹³ karşı çok olumsuz fikirlerin yayıldığı Avrupa kamuoyuna karşı Osmanlı Devleti’ni savunmak, kötü yönetimin halkın kusurundan değil, Padişah’ın adamlarının baskısından ileri geldiğini anlatmak...” olduğunu söylerken bu psikolojinin altını çizer. Esasen bu tavır onun Avrupa’ya giderken edindiği bir şey değildir. Mardin, (2012: 115) Murad Bey’in Mizan’ı çıkardığı ilk sayıdan itibaren Avrupalıların Türkler hakkında kullandıkları barbar deyiminin yersizliğini ispatlamaya çalıştığından bahseder. Kendisi de (1994: 67-68) Avrupa’ya gidişteki hedeflerini sıralarken öncelikle oradaki insanlara doğru bilgi aktarma hedefinin olduğunu şu sözlerle belirtir: *Birincisi: Avrupa iktidar sahipleriyle efkâr-ı umumiyesine Türkiye’nin iç durumu hakkında sıhhatli bilgi vermek, yani çürük ve kaybolmağa mahkum olan tabakanın resmi idareden ibaret bir dış kabuktan başka olmadığını*

12 Dini yaşamaktan çok savunma durumu Murad Bey için de geçerlidir. Şeriatın yılmaz bir savunucusu olan N. Kemal’in, çok içki içmesi, Midilli mutasarrıflığı yaparken dini bayram ve namazlara katılmayarak halkın şikâyetine sebep olması ya da Abduh’un namaz ve hac gibi en temel dini görevlerini ihmal etmesi gibi (Gencer, 2012: 237) Murad Bey’in küçük kızı Saffet Hanım da babasının misafirlerine köpüklü köpüklü Münih birası ikram ettiğinden ve kendisinin de (Murad Bey’in) bu birayı çok sevdiğinden bahseder. (Saraçoğlu, 2005: 320).

13 Mardin, Murad Bey’in “Türk” kelimesine verdiği ağırlığın ilk defa Yeni Osmanlılar’ın yazılarında “Millet-i Osmaniye”, “Millet-i İslamiye” gibi ifadelerle birbirlerinin müradifi olarak kullanılmasıyla belirlediğini söyler. Bu noktada Yeni Osmanlılar “Osmanlı” terimini tercih etmekte idi. Murad Bey’in “Türk” kelimesini kullanması ise kültürel manadadır. O, İslam’ı Türklükle gelen bir unsur sayar (Mardin, 2012: 118-121).

iddia etmek, Osmanlı devlet ve milletinin pek ziyade ıslah ve ikmale istidatlı olduklarını isbat etmek...

Kasım 1895'te İstanbul'dan yola çıkan Murad Bey, ertesi gün Sivastopol'de Gaspıralı İsmail Bey¹⁴ tarafından karşılanır. Yolda son bir uyarı yapmak için sefarethane vasıtasıyla Abdülhamid'e yanlış politikalarını belirten ve kendisini “meydan-ı gaza”ya çıkmaya iten sebepleri açıklayan bir mektup gönderir. Mektupta (Mizancı Murad, 1994: 83) ileriki yazılarında da sıkça tekrarlayacağı şu iki şıkkı ilk defa Abdülhamid'e sunmakta ve birini tercih etmek zorunda olduğunu bildirmektedir: “...meşrutiyet usulünü ortaya çıkararak fikirleri teskin etmek, yahut hükümeti bırakmak” Daha önce de geçtiği gibi meşveret usulü Murad Bey'in siyasi fikriyatında kilit bir pozisyondadır, zira hayatının hemen her aksiyonunda çok önemli bir yeri olan Abdülhamid'e sunduğu layihasında savunduğu en temel fikir meşveret olduğu gibi, Avrupa'dan gönderdiği mektupta da padişah için tek çözüm yolu yine meşvereti kurmaktan geçmektedir.

İskilipli Atıf Efendi'nin tabiriyle (Kara, 2011: 287) “ef'alullahda, ef'al-i peygamberîde, ef'al-i ashâbîde tarikat-ı meşrua” [Allah'ın, Peygamber'in ve Ashab'ın fiillerindeki meşru yol] olarak *meşveret* (ve aynı kökten gelen *şura*) N. Kemal'den Ali Suavi'ye, Tunuslu Hayrettin Paşa'dan II. Meşrutiyet yıllarındaki İslamcılara kadar üzerinde tartışılan, kendisine yeni anlamlar yüklenen en temel konulardan bir tanesidir. Meşveret, farklı zamanlarda, farklı şekillerde savunulmuş ve birçok İslamcının gözünde oturtulması gereken temel taşlardan biri haline gelmiştir. Özellikle II. Meşrutiyet yıllarında meşrutiyetin şer'iliği konusunda İslamcıların en çok atıfta buldukları ayet ve hadisler meşveret ile ilgili olanlardır (Kara, 2014: 108) zira istibdadın zıddı¹⁵ ve meşrutiyetin tariflerinde kullanılan temel kavram olarak kullanılmıştır (Kara, 2014: 102).

Yeni Osmanlılar'ın meşveret söylemini devam ettiren Murad Bey de, Ali Suavi'nin ve N. Kemal'in vurguladıkları gibi bu usulü savunmuş, İskilipli Atıf, M. Akif, Said Nursî, İsmail Hakkı gibi kendisinden sonra gelen II. Meşrutiyet İslamcılarına da yazdıklarıyla örnek teşkil etmiştir. Elbette ki bu düşünürler arasında meşveret söyleminin içeriğinin her zaman aynı olduğu söylenemez. Meşveret konusunda temel tartışmanın “Onlarla müşavere et” ayetindeki “onlar” zamirinin kim olduğu noktasında oluştuğu görülmektedir (Kara, 2014: 163). Bu

14 Mardin, İsmail Bey'in o sıralarda Rusya Türklerinin kültürel birliğini sağlamak için çalıştığını belirterek bu birlikteliğin muhtemel etkilerine dikkat çeker (Mardin, 2012: 95).

15 Klasik İslam siyaset düşüncesinde menfi anlamlarından uzak bir kullanım alanına sahip olsa da, istibdad kavramı özellikle II. Meşrutiyet yıllarında bütünüyle menfi manada kullanılmış, meşveretin zıddı olarak ele alınmıştır (Kara, 2014: 120).

tartışmalar iledir ki şura meclisinin kimlerden oluşacağı konusu hâkimiyet-i milliyeye söylemlerine kadar uzanmış,¹⁶ her türlü Batılı fikriyat İslami terimlerin içerisinde kendi yerini bulmuştur.

Murad Bey'in, basın yoluyla Avrupa fikriyatını değiştirmek için geldiği Paris'te yaptığı ilk röportajlardan bir tanesi 1895 senesinde Fransızca olarak *Le Figaro* gazetesinde *Le Palais de Yıldız et La Sublim Porte (Yıldız Sarayı ve Bâb-ı Âli Yahut Şark'ın Der-i Aslisi)* adlı bir risale yayınlamak olmuştur. Burada kastedilen “Şark” bütün bir doğu ya da Müslüman dünyası değil, Osmanlı Devleti'dir. Avrupa başından beri Türkiye ile ilgili her türlü haberi “Şark Meselesi” şeklinde ifade ettiği için yazar da bu tabiri kullanmıştır (Emil, 2009: 348). Üç bölümden oluşan risalesinin birinci bölümünde Osmanlı Devleti'nin “aslî derdi” ele alınmış, ikinci bölüme Sultan Abdülhamid'e sunulan layiha konulmuş, üçüncü bölümde de Murad Bey'in Avrupa'daki siyasete bakış açısıyla bir ıslahat programına yer verilmiştir. Esas derdin devletin teşkilatında, Saray-ı Hümayun'da olduğunu söyleyen Murad Bey, “heyet-i idare” dediği yönetim kadrosuyla “heyet-i içtimai” dediği yönetilen sınıf arasında keskin bir sınır çizerek milletin “taze bir kavim” olduğunu belirtir ve böylece Avrupa'nın Türkiye'ye bakış tarzını değiştirmeye çalışır. Ona göre cevizin dış kabuğu misali Devlet-i Âliye'nin “terakkiye” mani görünen kısmı bahsettiği bu idare heyeti, onun tabiriyle “Bizans'ın bütün kötülüklerini miras alan, eski Rum terbiyesi almış, milleti temsil etmekten uzaklaşmış” olan “resmi Türkiye”dir (Emil, 2009: 351). Daha çok durgun halk tabakalarını sömüren asalak memur grubunu kastettiği (Mardin, 2012: 133) resmi Türkiye'nin karşısında ise “milli Türkiye” olarak resmettiği Türkiye vardır ki baş mimarı “on beş senedir teessüs eden usul-i tahsil sayesinde peyda olan” gençler, yani *Jön Türkler*'dir. Risalenin ikinci kısmı daha önce bahsedildiği üzere Abdülhamid'e sunulan layihadan oluşmaktadır. Üçüncü kısım da tıpkı ikinci kısım gibi Murad Bey'in buhrandan kurtulmak adına zaruri gördüğü tedbirleri içeren bir ıslahat programıdır. Konumuz açısından bu tedbirlerin öne çıkanları müsavat ve meclis-i meşveret fikirleridir. “*Umur-i mülkiyye vü askeriyye itibariyle bilcümle tebaa-i Osmaniye'ye müsavat-ı kâmile itası ve kavanin-i devletin ruhuna muhalif bilcümle imtiyazat u istisnaat-ı şahsiyyenin ilgası. Şu kadar ki menafi-i umumiyeye ait olarak anonim şirketler ile emsaline verilen imtiyazat baki kalmalıdır.*” sözleriyle bir yandan tam manada bir eşitliği, bir yandan da kanunların eksiksiz uygulanmasını savunarak daha önce vurguladığı gibi Osmanlılar içindeki birliğin perçinlenmesini amaçlar. Benzer şekilde *Mücadele-i Milliye*'de (1994: 99) “*Öteden beri fikir ve itikadım şudur ki, Devlet-i Âliye'nin*

16 Oysa Kara'nın (2014: 101) ifadesiyle “siyasi meseleler başta olmak üzere her konuda son sözün millette, halkta olması manasında hâkimiyet-i milliyenin dini bir çerçevede kalarak açıklanamayacağı açıktır.”

adetleri arasında cins ve mezhebi itibariyle 'senlik' ve 'benlik' baki kaldıkça, yani 'devlet-i Osmaniyye' ve tebaa-i Osmaniyye' dairesinde birlik ve eşitlik meydana gelmeyince geleceğin selameti tasavvur edilemez." sözleriyle İttihad-ı anasır konusundaki fikirlerinin tekrardan altını çizer. Kanun-i Esasi'nin 8. maddesinde yer alan "resmi Osmanlılık" tanımına birebir uyan bu müsavat savunusu, Murad Bey'in Osmanlıcılık akımı içinde okunmasına sebep olan en önemli göstergelerden bir tanesidir. İgili maddeyi "Devlet-i Osmaniyye tabiiyetine bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olur ise olsun bilâ istisna Osmanlı tabir olunur." ifadeleriyle aktaran Somel, devamında Kanun-i Esasi'nin Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu İslami kimlik ve Osmanlıcılığı uzlaştırma çabasından bahseder (Somel, 2001: 105). Hayatının hemen her evresinde Murad Bey'in Kanun-i Esasi'yi savunduğu düşünülecek olursa tıpkı Kanun-i Esasi gibi onun da siyasi duruşunun Osmanlıcı ve İslamcı yönü ortaya çıkmış olur. Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe sokulması manasında kanunların tam manasıyla uygulanmasını ise, kendi tabiriyle "*Ahkâm-ı kavaninin tamamı-i icrasını temin etmeğe muktedir bir meclis-i meşveret tesisi*" ile mümkün görür. Fakat bu meclis, meclis-i mebusandan farklı olarak sınırlı bir parlamentodur ve daha çok *mahdud meşrutiyet* adını verdiği fikre paraleldir. Berkes'in de belirttiği gibi (2013: 395) onu asıl ilgilendiren ve Padişah'ı uyarmasına neden olan konu *II. Abdülhamid'in halifeliği etrafında bütün İslam dünyasının birleştirilmesi, meşveret usulünün uygulanmasıyla birlikte, bütün Müslümanların kanunu olan İslam şeriatı altında büyük bir Müslüman meşrutiyet rejimi kurulması* fikridir.

Murad Bey 1896'da Londra'dan sonra geldiği Kahire'deki ilk sayı olan *Mizan*'ın 159. sayısının "Fırkamızın Hatt-ı Hareketi" başlıklı yazısında (1896a: 2359) kapsamlı bir ıslahat programı yayınlar. Vatanın saltanat ve Hilafet itibarıyla şekli-i esasisinde hiçbir değişikliğin olamayacağı, saltanat ve Hilafet'in Osmanlı hanedanında olmasının şart olduğu, tüm Osmanlıların hukuk ve vezaiife eşit olduğu, basın özgürlüğü, esaretin kaldırılması, umumi adabı ve din meselelerini tahkir edenlerin asayiş ihlal edenlerle bir tutulacağı, şeriatın mesturiyet (örtünme) şartlarına uyararak zorunlu eğitime kadınların da dâhil edilmesi gibi birçok madde sayan bu program, devlet idaresinin de meşveret ve meşrutiyete müstenid olması gerektiğini vurgulamaktadır. *Mizan* sahibinin Kahire'de ilk yıllarındaki bu fikriyatında meşveret, belirli yönleriyle Ali Suavi'nin ve Hayrettin Paşa'nın fikirlerine benzer şekilde yine sınırlı bir meclisin kurulması manasındadır. Onun bu dönem fikirlerindeki esas nokta, kalabalıklara hâlâ şüphe ile bakmasından dolayı devletin siyasi bir elit tarafından

yönetilmesidir. Temsil sistemine Yeni Osmanlılar'ın aksine şüphe ile baktığını¹⁷ “...parlamento usulünün hal-i hazırda... Avrupa’da bile istikbali olmadığına şüphe-i abidanem yoktur...” ifadesiyle gösteren Murad Bey, bu dönemde de “az çok devlet umuruna aşina adamlardan mürekkep mahdut bir meclis-i meşveret” ile işlerin halledilmesinden yanadır (Mardin, 2012: 102-103). Devlet-i Âliye dâhilinde uzun yıllardır sorulan “Devlet nasıl kurtulur?” sorusunun cevabını ısrarla usul-i meşveretin tesis edilmesi ile açıklar:

...Ya kabul-i meşveret-i şer'iyye ile maziye unutturarak yar ve ağyarın emniyet ve itimadını iade buyursunlar, yahut on dokuz sene zarfında hatta kendilerine bile bir saatlik saadet bahş olmamış hükümeti terk ile devlet ve Hilafeti mahv ve taksim felaketinden, kendilerini dahi gayet ağır olacak olan mesuliyetinden halas eylesinler... (Murad Bey, 1896a: 2401)

Ya kabul-i meşveret-i Şer'iyye, yahud terk-i hükümet-i müstebide (Murad Bey, 1896d: 2419)

Kara'nın sözleriyle (2014: 198) *Modernleşme sürecinde, özellikle de meşrutî idare arayışlarında bir taraftan halife, padişah eski konumundan uzaklaşırken diğer taraftan da hükümdarı dengeleyecek, sınırlayacak, hatta bazı konularda devre dışı bırakacak yeni kurumlar, kavramlar, kabuller ve anlayışlar ortaya çıkmış ve gelişmiştir.* Murad Bey'in fikirlerinde meşveret kavramı da padişahı bağımsız bir şekilde düşünülmüş ve doğrudan itaat ya da itaatsizliğe konu olmuştur. Bu bağlamda, Mizancı'ya göre meşveretin kabul edilmemesi başta olmak üzere şeriat ahkâmının dışına çıkılması umeraya isyanı da beraberinde getirir. İslam tarihinden itaate ilişkin örnekler veren Murad Bey, saltanat ve Hilafet kurumlarının meşruiyetini sorgulamaktan ziyade içeriğini hürriyet kavramı ile doldurarak bu kurumların sınırlarını belirlemeye çalışır. Müslümanlar kendilerinden olan emir sahiplerine itaat etmekle emrolunmuştur. Fakat Allah'ın ve Peygamber'in emirlerine karşı gelen yöneticiye karşı isyan etme hürriyetleri vardır (Mehmed Murad, 1896d: 2417). Benzer şekilde “Vazifedarlar kimlerdir?” yazısında (1896f: 2467) “haddini aşan” hükümdarın idaresi hakkında şöyle der:

17 Murad Bey temsil sistemini kastederek “Millet Meclisi”nin iki sebepten dolayı mümkün olmadığını söyler (1896b: 2367): “Biri, halkın talebine kadar işi terk ederek talep vukuunda hemen gevşeklik ihtiyar edilmesinin hikmet-i hükümete münafi olması; diğeri dahi, halkın cehaleti ve efsar-ı muhalifeye kapılmış bulunması cihetiyle Memalik-i Mahrusa için ârâ-i umumiyye müstenid parlamento usulünün hüsn-i tedbirinden ziyade gaile-i şedide olabilmesi mütalaasıdır.” Bir başka yerde de şu soruyu sorar: Biz henüz adab-ı lazimeyi haiz bir sadrazam olsun görmediğimiz meydanda dururken, Anadolu’dan gelecek derme çatma azadan nasıl adab-ı hikmet u muaşeret bekleyebileceğiz?”

Ahval-i vehime-i hazırada vükela ve memurin-i devlet için böyle bir idarenin elinde alet olup hizmet etmek caiz midir?

Değildir.

Şeriat, tarih ve akıl buna muhaliftir. Zira bilerek ‘zulme iane’ demek olur ki buna Allah da razı değildir.

Asker için itaat etmek keza öyledir.

Ahaliye vergi ve tekâlif-i saire-i devleti vermek, o da makbul değildir. Çünkü ilk zulüm ve istibdad asarı üzerine riyaet-i şirkete ‘sen şirket mukavelenamesine riayet etmiyorsun, ben dahi meşrutem mütakabilen mükellef olduğum vazifeyi ifaya mecbur değilim. Çünkü sen fesh-i şirket ediyorsun, ben de başımın çaresine bakacağım.’ Demesi lazım idi... Şimdi olsun dedirtmek lazımdır.

Kara (2014: 199, 201), II. Meşrutiyet yılları öncesi İslamcılarının istibdad rejimine itaatsizliğin meşruluğunu savunduğunu ve bu noktada “Yaratan’a isyan olan bir işte yaratılana (insana) itaat yoktur” hadisine birçok kereler başvurulduğunu belirtir. “Ulu’l-emr”e itaatın sınırlarını belirleme gayretinde olan bu yaklaşım, birçok II. Meşrutiyet dönemi İslamcılarının da yaygın bir şekilde deşindiğı konulardandır. Gerek istibdada isyanın cevazı, gerekse de ulu’l-emre itaatın mahiyeti noktalarında Murad Bey’in henüz Mısır döneminde yazdığı ilgili yazıları, İslamcılığın temel dönemi olan II. Meşrutiyet yıllarındaki bu isimlerin fikirleriyle aynı doğrultudadır. Aşağıdaki satırlar bu açıdan manidardır:

Ulu’l-emre itaat esasen emr-i celil-i rabbaniyeden olduğu gibi, şayet olmamış olsa bile o rütbe-i hürmeti dâî olması icab eden bir hikmet-i bedihiyyedir. Lakin devlet ve Hilafeti imha, heyet-i ictimaiyye-i milliyeyi ifna, efrad-ı ümmetin huzur ve emniyyetini ihlal, saadeti beytiyyeyi payımal eden bir meslek-i muzırda musir olan ulu’l-emre itaat emr olunmamıştır. (Murad Bey, 1896d: 2417)

Murad Bey, fikirlerinin meşru bir zemine oturabilmesinin ancak dini unsurlarla mümkün olduğunun yeterince farkındadır. Bunun için ayet ve hadisler zikreder, fetvalar oluşturur ve Abdülhamid’in gayrimeşruluğunu ispatlamaya çalışır (Emil, 2009: 116). Savunmacı bir yaklaşımla eskiden medeniyetin en ileri seviyesinde bulunan Osmanlı Devleti’nin eski günlerine dönmesini Şeriat’ın tekrardan idame ettirilmesiyle mümkün gören Murad Bey, hem II. Meşrutiyet yıllarındaki hem de Modern Türkiye’deki İslam’a bağlı kalan aydınlara İslam’ın bu savunmacı kullanımını miras bırakmıştır (Mardin, 2012: 122). Karakuş’un ifadesiyle (2007: 152-153), “Yeni Osmanlılar’ın savundukları şekli ile din, temel kaide olarak değıl, devlet mekanizmalarının işleyişinde önemli bir işlev gören ve

toplumu bir arada tutan unsur olarak ele alınır.” Murad Bey, Yeni Osmanlılar’dan devraldığı bu mirası kendinden sonraki nesle aktarabilmiştir.

Mizan’ın 170. sayısından itibaren yazarın daha önce halkın cehaletine isnat ederek mahdut olması gerektiğini söylediği meşrutiyet ve meşveret fikirlerini “hâkimiyet-i millet”e dayandırarak savunduğu ve terakki için başlıca şart olarak ileri sürdüğü görülmektedir. Benzer şekilde öncesinde iç ve dış siyasette sebep-sonuç ilişkisini daha çok Ermeni komiteleri, İngiltere’nin ya da Rusya’nın siyaseti gibi farklı unsurlar üzerinden açıklarken, artık tüm kötü gidişatın sebebini “Hilafeti gasp etmiş bir anarşist, bir mecnun, hâlli icab eden bir şuursuz” olarak nitelediği Sultan Abdülhamid’e dayandırır (Emil, 2009: 315). Aşağıdaki satırlar bir yandan Murad Bey’in -diğer İslamcılarının yaptığı gibi- terakkiye engel olanın İslam olmadığını vurgulaması bakımından, bir yandan da inkırazın sebebini “hükümsizlik” adı altında Abdülhamid yönetimine bağlaması açısından manidardır:

... Dini Mübin-i Muhammedi... Memalik-i İslamiyye üzerine çökmüş olan kâbus-ı gaflet ü cehalete sebep o mudur?

Hâşâ!

Şeriat-ı garra mezahib-i malume içinde terakkiyat u muvaffakiyat-ı medeniyye ve kemalat-ı fikriyyeye en müsait olmak ile mümtazdır. Yar değil ağyar bile bunu inkar edemez. Hatta mezahib-i mevcude vü malume-i saireden kimi bir hüccet, kimi de başka bir cihet itibariyle terakkiyat-ı fikriyye vü hakayık-ı ilmiyye-i hazırardan az çok müteessir olup, alakadarlarını düşündürdüğü şu asr-ı tenkid ü muahezede din-i İslam ruh-ı zaman ile imtizaç etmekte ve (sosyalizm) usul-i medeniyye-i mevhumesinden bile müteessir olmamak ile celb-i enzar olmuş duruyor...

Maddiyyun u felsefiyyun-ı asrın mümtazları bile “Dünya şayet dinsiz olmazsa İslam’da karar bulacaktır” diyorlar...

...Acaba mühlik ve hayat-şiken olan o bela-i mübhem, o maraz-ı mevt neden ibarettir?

“Hükümsizlik”tir. İdare-i mülkte en şedid bir istibdad kisvesi altına girmiş muhrup bir “anarşizm”dir. (1896e: 2433, 2435)

Görüldüğü üzere Murad Bey Mizan köşesinde bir yandan İslam’ı çağdaş saldırlardan savunmaya gayret etmekte, bir yandan da memleketteki kötü gidişatı ilerleyen yıllardaki İslamcı söyleme zemin hazırlayacak şekilde II. Abdulhamid’e dayandırmaktadır. Bundan sonra çıkardığı gazetenin son sayısına kadar kanun devleti, millet hâkimiyeti ve meşrutiyet fikirlerine sıkı sıkıya bağlı bir Murad Bey vardır.

2.4. Paris'e Dönüş ve Cemiyet Liderliği (1896-1897)

Murad Bey, Temmuz 1896'da cemiyetin resmi üyesi olarak geldiği Paris'te faaliyetlerine devam eder. Bir tarafta cemiyet içinde Abdülhamid'in baskılarından farksız bir tavır takınmasından ve "menafi-i milliye"ye aykırı tavırlarından şikâyet edilen Ahmed Rıza Bey ve onun çevresini oluşturan Doktor Nâzım, Bahaaddin Şakir, Şerif Bey gibi isimler; diğer tarafta da İshak Sükûti, Süleyman Nazif, Şerafeddin Mağmumi ve Ali Kemal gibi isimlerle¹⁸ Murad Bey vardır (Emil, 2009: 124). Berkes'in tasnifine göre (2013: 393-396), ilk ekip Fransız pozitivismi ve Auguste Comte etkisinde kalan Rıza Bey, İkinci ekip ise Rıza Bey grubunun Batı sempatisinin aksine güçlü bir anti-Avrupa çizgiyi savunan (Jacoby, 2010: 129) ve Şeriat hükümlerini ta baştan kabul eden Murad Bey etrafında şekillenmiştir. (Zürcher, 2013: 136-137). Rıza Bey ve grubu, İslam şeriatını uygulayacak bir pan-İslam devleti kurulmasını amaçlayan Murad Bey'in İslamcılığıyla alay ederken,¹⁹ Murad Bey de onları dinsizlikle suçlamaktadır (Berkes, 2013: 396). Bu son ihtilalci döneminde bir yandan İttihat ve Terakki Cemiyeti lideri sıfatıyla hareketi sevk ve idare ederken, bir yandan da Kahire'den beri savunduğu fikirleri daha sert bir üslupla gündeme getirir.

Murad Bey, Mizan'ı çıkarmaya başlamadan önce Meşveret'te on kadar makale yayınlar. Bu yazılarındaki üslubu henüz ihtilalci değildir (aktaran Emil, 2009: 135):

Her ne kadar bize anarşist ve ihtilalci diyorlar ise de bilakis bizim firkamız "lejitimist" denilen muhafazakârlardan addolunacak kadar mutedil fikirlidir. Biz, kavanin-i mevcudenin icra-i ahkâmına dikkat ve usul-i Devlet-i Âliye'ye dindarane riayet edilmesini talep etmekle iktifa ediyoruz.

Görüldüğü gibi o, isteğini meşru yollardan karşılamının peşindedir. Bu meşru yollar ise kendisinin de belirttiği gibi "kurallara dindarane riayet"ten ve "Türkler ile azınlık unsurlar arasındaki birlik ve beraberliğin devamından" geçer.

Murad Bey, Mizan'ı Aralık 1897'de, 185. sayısından değil de cemiyet adına yayın yaptığı için 1. sayıdan başlayarak çıkarmaya devam eder. Gazetenin bu döneminde özellikle iç siyasete dair eleştirilerini sertleşen bir üslupla devam ettiren Murad Bey, Abdülhamid'e karşı aldığı acımasız tavrı siyasetinin merkezine almıştır. Uğursuz, Pinti Hamid, Osmanlılığı ve Müslümanlığı mahvetmeyi kurmuş bir canavar, Allah'ın, Peygamber'in ve milletin en büyük düşmanı gibi sıfatlarla nitelediği Abdülhamid'den kurtulabilmek için orduyu,

18 Murad Bey'in bu isimler hakkındaki kanaati için bkz. (Emil,2009: 550-555).

19 Ahmet Rıza, Murad Bey'in yazılarını "Muhammed'in cennetinden bir sada" şeklinde müstehzi bir tavırla isimlendirir. (Mizancı Murad, 1994: 136).

ulemayı, “vazifedarlar”ı ve hatta kadınları göreve çağırır (Emil, 2009: 333, 35). Yine bu dönemde yayınladığı “Müdafaa Niyetine Bir Tecavüz” adlı 29 sayfalık risalesinde Sultan Abdülhamid’e karşı tenkid ve hücumlarını toplu bir şekilde tekrarlar. Tıpkı kendisinden 15 yıl sonra İskilipli Âtîf Efendi’nin yazacağı gibi meşvereti ve meşrutiyeti, istibdadın zıddı olarak ele alır ve tüm oklarını meşveretin karşısındaki en büyük engel olan Abdülhamid’e yöneltir. Esasen Sultan Hamid, Murad Bey’in dışında diğer birçok İslamcının yazılarında din ve şeriata, dini hayat yaşamaya karşı bir kişilik olarak sunulmuştur zira onun dönemiyledir ki “şeriat sükût etmiş, kötü ve çirkin hâle getirilmiş, ‘şekl-i aslisi ve sima-i hakikisi’ tanınmaz olmuştur (Kara, 2014: 131). Fakat istibdadın sınırları Abdülhamid’le başlamaz. Hem Murad Bey’in hem de II. Meşrutiyet İslamcılarının bir başka ortak vurgusu da asıl istibdadın Emeviler döneminden itibaren kurulduğudur. Bütün İslam tarihinin müstebidler idaresinde geçtiğini iddia etmek, Batılılaşma hareketleriyle gelen Avrupaî kurum ve düşüncelerin önündeki dini ve geleneksel engelleri kaldırarak “hakiki İslam”a giden yolu açmayı amaç edinen İslamcılar adına anlamlı bir araç olduğu için (Kara, 2014: 123) bu tarzda iddialar hem Murad Bey’in özellikle Avrupa’daki yazılarında, hem de genel olarak II. Meşrutiyet dönemi İslamcılarının yazılarında sıklıkla karşılaşılan bir unsurdur.

2.5. Cenevre Dönemi (1897)

Murad Bey’in Cenevre dönemindeki en önemli siyasi eseri Türkiye’de uygulanacak olan reformların kararlaştırıldığı konferansta sunulmak üzere hazırladığı, Avrupa’daki mücadelesinin aşağı yukarı son fikri aşamasını gösteren, *La Force et La Faiblesse de La Turquie (Türkiye’nin Kuvvet ve Zaafı)* başlıklı siyasi risalesidir. Türkiye’nin kuvvet ve zaafının ne olduğunu beş bölüm içinde daha çok İslamiyet ve İslam medeniyeti üzerinden açıklayan Murad Bey, self oryantalist bakış açısını risalesinin birçok yerinde gösterir. Bu özelliğiyle risale, N. Kemal’in Renan’a cevap olarak hazırladığı *Renan Müdafaaanesi* ya da Hüseyin Cısr tarafından kaleme alınan *er-Risaletü'l-Hamidiyye* gibi içeriği ve üslubu savunmacı eserler arasında gösterilebilecek bir başka örnek metindir. Örneğin, ismi geçen risalenin “İslam aslında liberaldir. Taassub onun tabii bir neticesi değildir” başlıklı II. bölümünün temel problematiği medeniyet, terakki ve müsamaha bakımından İslamiyet’in müdafaasıdır. Murad Bey’e göre Şeriat maddi ve manevi her sahada terakkiyi şart koşmuş, müminlerin selamet yolunu bu şekilde göstermiştir. Akla ve adalete uyan her şeyin mutlaka bünyesinde olduğunu gösteren İslamiyet de her şeyden evvel hakikate tefekkür ve araştırma yoluyla gidilmesini istemesi yönüyle liberaldir. “Düşünüyorum o halde varım” diyen filozoftan beş asır önce İbn-i Arabi ile “kartzeyen” metodu İslam düşüncesinde tatbik edilmiştir. Benzer şekilde İslam dini siyasette de liberaldir.

Halifeler tam bir serbestlik içinde halk tarafından seçildiği için İslam, hanedanların saltanatını kabul etmez. Halifelerin serbest seçilmesi ve Müslümanların hak ve hürriyetleri konusundaki kıskanç tavırlarının örnekleri dört halife döneminde görülebilir. Peygamber'in hadisleri de bunu teyid eder. İslam, dini ve insani sahada da liberaldir. Bu sebeple Avrupalıların itiraz ettikleri *gaza* ve *esaret* gibi mefhumların anlaşılabilmesi için “geniş bir tetkik zihniyeti”ne sahip olunması icap eder (Mehmed Murad, 1897: 6-10'dan aktaran Emil, 2009: 373).

Benzer fikirleri Murad Bey, III. ve IV. bölümlerde de yeri geldiğince serdeder. “İslam medeniyetinin hususiyeti” başlığını taşıyan III. bölümün temel konusu Şark'ın asıl derdi olan resmi ve maddi kuvvet ile manevi kuvvetin birleşip tek bir otoriteye bağlanması sorunudur. Mizancı'ya göre bu uygulama ilim, sanat, edebiyat ve daha da önemlisi düşünce hürriyetini engelleyerek aşırı merkezîyetçi bir yapı doğurmuş, böylece İslam'ın çöküşündeki en önemli sebeplerden biri oluşmuştur. “Osmanlı kudret ve sükûtu” başlıklı IV. bölümde ise hâssaten Osmanlı Devleti'nin gelişme ve gerileme sebepleri üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda başlangıç yıllarının başarısını büyük oranda *Fetva* ve *Divan* sayesinde Sultan'ın mutlak otoritesinin kontrol edilebilmesine bağlayan Murad Bey, saray hayatı, kadınlar saltanatı, ulema sınıfının ve yeniçerilerin bozulması gibi sebepler saydıktan sonra Tanzimat dönemi reformlarının başarısızlığını onları yürütecek gerçek devlet adamlarının olmayışında görür. “Netice” başlıklı son bölümde ise fikirlerinin bir özetini sunarak çözüm önerilerini şu şekilde sıralar:

- 1- Osmanlı Devleti'nin zaafı İslamiyet değildir.
- 2- Millet bütün tarihi vasıflarına hâlâ sahiptir. Eksik olan hükümettir.
- 3- ...Hanedanın imparatorluğun başında bulunması şarttır. Onsuz Türkiye yaşayamaz.
- 4- Hükümet teşkilatını kökten ıslah etmek lazımdır.
- 5- Bazı müesseselere meşrutî bir şekil verilerek idarenin güçlendirilmesi şarttır.
- 6- ...başta bulunan iktidarlara itaat fazilet olmakla beraber istisnasız bir kaide değildir.
- 7- Türkler meşrutî bir rejim için olgunlaşmışlardır. Midhad Paşa'nın nisbi temsile dayanan meşrutiyeti bu hususta örnek olarak alınabilir.
- 8- Sultan Hamid saltanat sürdükçe Osmanlı dünyası ve Avrupa anarşiden başka bir şey ümid edemez. (Mehmed Murad, 1897: 21-59 aktaran Emil, 2009: 375-78)

Görüldüğü üzere Murad Bey'in çıkarımları dönemdeki ve sonrasındaki İslamcılık ve Osmanlılık tartışmaları ile bütünlük göstermektedir. Zaafiyetin İslam'a değil Müslümanlara ait olması, idareye itaatin vucubiyetinin yanında

istisnalarının da olduğunun altının çizilmesi, kötü gidişattan halkın değil bizzat Sultan Abdulhamid'in sorumlu olması, kurumsal meşrutiyet gibi meseleler İslamcılarının da temel tartışma konularıyla, hanedan üzerinde yapılan vurgu Osmanlılık ideolojisiyle doğrudan bağlantılıdır.

2.6. İstanbul'a Dönüşü ve II. Meşrutiyet Yılları (1897-1917)

İstanbul'a "Avdet ki ömrümün en büyük medar-ı iftiharını olan bir fedakârlıktır..." düşüncesiyle dönen Murad Bey, 1897'den II. Meşrutiyet'in ilanına kadar pasif bir siyasi hayat geçirmiştir. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte kendini tekrardan basın hayatının içine atarak 24 Nisan 1909'a kadar Mizan'ı bu sefer günlük olarak çıkarmaya başlar. Murad Bey, hayatının bu döneminde çok daha muhafazakâr, din meseleleri üzerinde fazla ısrar eden,²⁰ ulemayı destekleyen, muhafazakâr camianın sözcülüğünü yapan bir tavır sergilemiştir.

Daima bir ideal olarak nesilden nesile aktarılan parlamentonun yeniden açılma fikri 24 Temmuz 1908'de Abdülhamid'in hatt-ı hümayunu ile gerçek olduğunda, Osmanlı Devleti'nin de derhal kurtulacağına, siyasi ıslahatın sosyal ıslahatı gerçekleştireceğine inanılmıştı (Tunaya, 2010: 41). (Bediüzzaman) Said Nursi'nin tabiriyle "Âlem-i İslamiyenin istikabalde[ki] Firdevs-i terakkisinin birinci kapısı" olarak II. Meşrutiyet'in ilanı, başlarda birçok dönem İslamcılar tarafından İslam'ın zaferi, "hürriyetin ilanı" ve "hakiki hükümet-i meşrûa" olarak yorumlanmış ve İslam ile eşdeğer görülmüştür. Elmalılı Hamdi Efendi'nin "...bugün meşrutiyet ve meşvereti istememek hemen hemen İslamiyet ve insaniyeti istememekle tev'em [ikiz] bulunduğu yakiniyat 'idadına dâhil olsa gerekir." ya da M. Sabri Efendi'nin "... Memleket Şeriatla meşrutiyet beynini tev'fik etmiştir ve bu mesele hallolup bitmiştir. Bundan sonra Şeriatla meşrutiyet arasında bir mübayenet, bir tezat sokarak milletin meşrutiyetine de şeriatına da rica ederim şübhe iras etmeyiniz [vermeyiniz]" (*Volkan ve Beyanü'l-Hak*'tan aktaran Kara, 2014: 107) beyanları bunun basit birer göstergesidir. Murad Bey de benzer şekilde Mizan satırlarında (1908a: 41) Meşrutiyet'i büyük bir coşku ile karşılamış, bu doğrultuda iyi gidişi sekteye uğratmamak için halka sürekli itidalli olma çağrısı yapmış ve gelecekle ilgili çalışılması gerektiğini vurgulamıştır.

20 Örneğin maliye meselesi üzerine konuşurken daha önce maliye sorunlarına yönelik çözüm önerilerini bütçedeki denge açığının kapatılması, ıslahat-ı maliye komisyonunun yetersizlikleri gibi önlemlerle sıralarken, bu dönemdeki söylemleri çok daha dini içeriklidir. Arkasındaki 14 asırlık ananeye dayanan Osmanlı maliyesinin esasları 'kavaid-i Şer'iyyeye müsteniddir. Bütçe şer'i bütçedir. Binaenaleyh hükümetin maliyeyi tanzim için ecnebi müşavirler getirmesi hem yersiz, hem tehlikelidir. (Mehmed Murad, 1908: 225, 257 aktaran Emil, 2009: 339)

Murad Bey bu dönemde İslamiyet ve Meşrutiyet'in temeli saydığı Hilafet üzerinde ısrarla durur. Hatta geçmiş istibdad dönemlerinin eleştirilmesine sırf içinde Hilafet olduğu için karşı çıkar. Ona göre, siyasi birlik ancak Şeriat-ı İslam ve kuvve-i Hilafet ile mümkün olduğu için bu birlik siyaseti hiçbir şekilde feda edilemez. Bilakis, tıpkı dönemdaşı olan İslamcılar gibi bu birliğe ve onun en büyük sağlayıcısı meşrutiyete gölge eden her şeyin hakaret olarak algılanacağını belirtir. Yine de Murad Bey'in bu dönemdeki fikriyatında Halife, geleneksel dünyadaki algısından farklı olarak yalnızca Osmanlı sınırları içinde yaşayan Müslümanlara hükmetme ile mukayyedir (Karakuş, 2007: 123). Bu açıdan Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın halife hakkındaki görüşlerine yakın bir açıklama getirmiştir. Esasen Osmanlı Devleti içinde Halife, özellikle Tanzimat döneminden beri birçok kere sınırlandırılmıştır. Sened-i İttifak'tan itibaren, Tanzimat ve İslahat Fermanlarını takip ederek Kanun-i Esasi ve II. Meşrutiyet dönemlerinde Hilafet makamının siyasi olarak güç kaybettiği aşîkârdır. Meşrutiyet yıllarında ise Hilafet'in yeni konumu açısından söz konusu olan, büyük ölçüde geleneksel anlayışın dışlandığı, neredeyse Hilafet'in ilgasının normal karşılanmasına kadar giden bir yaklaşımdır (Kara, 2014: 140-42,43). Bu yaklaşımlardır ki halife, meşruluğunu "hâkimiyet-i milliye" ilkesinden alan bir vekil olarak görülmüş,²¹ hak ve yetkileri yürütme ile sınırlandırılmış, yetkileri konusunda –büyük oranda öncesi istibdad dönemine dönüşten çekinilerek– oldukça müsamahasız davranılmıştır (Kara, 2014: 143-46).

Benzer şekilde ilmiye de Murad Bey'in bu döneminde "Şeriat hâmilileri" olarak vasıflandırılır ve meşrutiyetten sonra yapılan reformların tutmayışı kendilerinin reyine başvurulmamasına bağlanır. Ona göre (1908b: 112), "Terakki ve teali şer'an matlub olunca Şeriatın hâdim-i tabiileri ön sırayı kimseye bırakmak istemezler." Bu sebeple "emniyet ve asayişin rûkn-i azamı" olmuşlar ve olacaklardır (1908c: 184). Oysa ön sırada artık ulemadan ziyade üdebanın olduğunu, dönemin önde gelen ulemasından M. Sabri Efendi kısa bir süre sonra *Beyanu'l-Hakk*'taki şu sözleriyle belirtir: "...dün ifa-i vezaif-i hamiyette Cemiyet'e pişverlik [öncülük] edemediysek bugün peyrevlik [tâbilik] vazifesini eda ile telafi-i mâ-fate çalışacağız." (326: 3 aktaran Kara, 2014: 64)

Belirli bir süre sonra Meşrutiyetin başındaki İttihat ve Terakki'nin hem Murad Bey, hem de diğer bazı İslamcılar tarafından gerçek İslamlaşma yoluna

21 Murad Bey, bu noktada İslamcılardan ve az önce benzerliğini vurguladığımız Hamdi Yazır'dan ayrılır. Ona göre meşihat, meclisin dışında olması gereken bir kurum olduğu için Şeyhü'l-İslam'ın da meclise girmemesi gerekir (Murad Bey, 1908d: 320). Bunun yanında dönem İslamcılar Şeyhü'l-İslam'ın da sıradan bir vekil olduğu için ona özel bir statü verilemeyeceğine kanidirler. Murad Bey'in bu savunusuna karşı Elmalılı Hamdi Efendi'nin "İslamiyet ve Hilafet ve Meşihat-i İslamiye" adlı yazısında Murad Bey'e getirdiği eleştiri ve Hilafet makamı hakkındaki açıklamaları için bkz. (Yazır, 2013: 97-101).

girmemesi, siyasi inkılabı sosyal ve dini bir inkılapla tamamlayamaması gibi noktalardan eleştirildiği görülmektedir (Tunaya, 2007: 108-109). Esasen İslamcıların diğer kavramlarda olduğu gibi firkalaşma konusunda da net bir fikirleri olmamasına rağmen, İttihat Terakki konusundaki genel bakışı Meşrutiyet'in ilk zamanları için olumludur ki bu nokta Murad Bey'in İslamcılardan ayrıldığı temel noktalardan bir tanesidir. Özellikle meşveret sistemini koruma güdüsünün de etkisinde kalarak Vahdetî de dâhil dönem İslamcıları, İttihat ve Terakki Cemiyet'i ve üyeleri için "mübarek cemiyet", "cemiyet-i celile", "İslamiyet fedailerî", "mücahid", "fetih erbabı" gibi vasıflar sıralarken onların kurtarıcı rolüne vurgu yaparlar. İslamcılara göre istibdadın (irticanın) geri gelmemesi için bu Cemiyet'in payidar olması şarttır. Olaylara "Ehven" noktasından bakmak, özellikle 31 Mart hadisesi ile birlikte İslamcılarının siyasi ufuklarının cemiyete takılı kalmasına sebep olmuş, her türlü muhalifet söylemi tefrika, irtica, fitne kavramlarıyla karşılanmıştır (Kara, 2014: 68). Kısa bir zaman sonra ise özellikle Vahdetî'nin başındaki *Volkan* grubu, İttihat ve Terakki yönetimini eleştirmeye başlar. *Sırat-ı Müstakim* çevresi de yer yer eleştiriler getirir de bu eleştiriler daha çok uygulamalar ve genel siyasi ve sosyal yönelişlere getirilmiştir.

Mizan sahibi Meşrutiyet'in ilerleyen dönemlerinde dönemin diğer aydınları gibi İttihat ve Terakki'yi yeni bir "pençe-i istibdad" kurmakla eleştirmiştir. Onun İttihat Terakki eleştirisi daha çok dönem İslamcı gazetelerinden *Volkan* ile paralellik göstermektedir. *Volkan* grubuna göre din, devlete hâkim olmalı; kanunları "kötü bir garpçılığın" eseri haline getiren, "Avrupa delisi üç dört adam" olarak niteledikleri Jön Türkler'in elinden kurtarılmalıdır (Tunaya, 2010: 113). Bunu yapacak olan da İttihatçıların karşısında yer alan ilmiye ve ordudur. Ordu tıpkı zamanında meşrutiyeti ilan ettiği gibi şimdi de devleti İttihatçıların elinden kurtarmalı ve bu görevinden sonra siyasi sahadaki görevini ilmiyeye devretmelidir.²² Murad Bey de benzer şekilde Meşrutiyet Türkiye'si'nin ana davasının istibdad zihniyet ve artıklarından temizlenmiş bir idarenin kurulması olduğunu belirterek İttihat Terakki'yi yeni bir istibdad kurmakla eleştirir (Emil, 2009: 336). Bu eleştirileri 1909 yılının Nisan ayı ortalarında 31 Mart Vakası ile had safhasına çıkacaktır.

Olayların ilerlemesi üzerine alelacele kurulan *Hareket Ordusu* İstanbul'a üzerine yürümüş ve 24 Nisan'da şehre girerek kontrolü ele almıştır. Gelişen olaylar karşısında *Mizan* sahibi, hükümeti vazifeye, halkı da sükûnete çağırarak ortalığı yatıştırmaya çalışsa da bu tutumunda şüphelidir. O, 31 Mart hadisesini

22 Böyle düşünen *Volkan*'ın "dört yar-ı vefa"dan bir olarak vasıflandırdığı Murad Bey'in milletvekilliğine aday gösterilmemesinin sebebini sorarak Murad Bey'e olan güvenini göstermesi, Mizancı'nın İslamcı kesimlerle olan bağlantısını göstermesi açısından önemlidir.

“...o hareket, şekil itibariyle te'dib ve terbiyeyi da'î mühlik isyan olmak ile beraber “hareket-i irticaiyye” yani Kanun-i Esasi'nin ve meşrutiyetin aleyhine mahsus ve münhasır bir isyan-i irticâî değildi” cümlesiyle konumlandırır (Mehmed Murad, 1977:180). Murad Bey, hadiseler sırasında ulemayı Anayasanın savunusuna çağırarak “Aciz bir Müslüman” imzasıyla bir yazı yayınladı. Sıklıkla “eyyühelulema!” hitabıyla çoşan yazıda Murad Bey, ulemaya vazifelerini hatırlatarak anarşiyi ortadan kaldıracak, “âleme rehber olacak”, “fırkaların gizli emellerinden” milleti koruyacak tek kuvvetin kendileri olduğunu belirtir (Murad Bey, 1325: 511). 31 Mart Vakası'nın yarattığı kargaşa ortamında Murad Bey, *Serbestî*, *Sabah* ve *Volkan* gazetelerinin yanındaymış izlenimi bırakır (Mardin, 2012: 113). Özellikle isyandan bir gün sonra kaleme aldığı, askere sonsuz teşekkürlerle başlayıp, kendileriyle iftihar ettiğini belirterek sonlanan “İnkılab-ı Sahih” başlıklı yazı, Murad Bey'in isyan sonrasında “irtica ve ihtilal-i askeri” yaratmak ithamıyla I. Divan-ı Harb-i Örfî'de yargılanmasına ve Rodos'a müebbeden kalebentliğe çarptırılmasına sebep olmuştur. 19 Haziran 1909'da kendisini Rodos'a götürecek Şark vapuruna diğer 63 “Abdülhamid taraftarı” ile birlikte binen Murad Bey, dört gün sonra kalebentliğinin ilk adası olan Rodos'a varır.

Sürgün yıllarında kendi tabiriyle “siyasi bir ölü”dür fakat yine de “vatan-ı azize hizmet emrinde, hiçbir mükâfat beklemeden” gayret eden birisi olarak yedi ciltlik *Tarih-i Ebulfaruk* adlı eserine başlar. İslamcılarının geçmiş telakkilerine paralel olarak okunabilecek bu eserde, Orhan Gazi hariç, tüm Osmanlı hükümdarlarının kötü yanları anlatılarak ağır ithamlarda bulunulmuştur. Ülken, bu “sistemli hücumlar”ın yetişmekte olan insanların kafalarında derin izler bıraktığından bahseder. (Ülken, 2013: 169). Ayrıca o, sürgün olmasına rağmen Devlet-i Âliye'deki siyaseti takip etmekten de geri kalmaz. Bir yandan oğluna İttihatçılardan ve parti mücadelelerinden uzak durması, affın bir an önce çıkartılması için araştırmalar yapması gibi çeşitli meseleler hakkında öğütlerde bulunurken, bir yandan da Ermeniler'in meclisteki davranışlarını eleştirir, Ahrar Partisi'nin programını beğenir ve İttihatçıların karşısında kuvvetli bir muhalefetin olması gerektiğini izah eder. Nihayetinde H. Hilmi Paşa kabinesinin çıkardığı kısmi af ile müebbed kalebentliğini dört yılda tamamlar ve 1912 Nisanında İstanbul'a döner.

İstanbul'a dönüşünden yaklaşık bir yıl sonra *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*'nın gazetelerinde İttihat ve Terakki hükümetine şiddetle çatan on iki kadar makale yayınlayan Murad Bey, bu defa bütünüyle İslami bir kimliğe sahip olmasa da içinde İslamcılık adına önemli kişiler barındıran²³ *Hürriyet ve İtilaf Partisi*

23 Kara, *Hürriyet ve İtilaf*'ın kurucu kadrosunda İslamcı kesimin önde gelen isimlerinden M. Sabri Efendi'nin olduğunu belirterek onun etkisiyle önemli bir

taftarı yeni bir muhalif çizgide görünür. 1913-1914 tarihleri arasında farklı gazetelerde çıkan birkaç yazıdan sonra, I. Dünya Savaşı'nın yarattığı yıkımlar içinde son günlerini aforozluğu yüzünden evlendiremediği kızları İffet ve Saffet Hanımlar, oğlu Ömer Faruk ve diğer yalı halkı ile geçiren Murad Bey 15 Nisan 1917 tarihinde altmış üç yaşında vefat etmiştir.

Sonuç

Murad Bey Dağıstan'daki sosyal çevresinin de etkisiyle çocukluğundan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'na Hilafet makamı, padişaha da İslam halifesi sıfatıyla bakmakta, Osmanlıcı tavrı ile İslamcı tavrını çoğu kere birlikte götürmektedir. İstanbul'a geldiği 1873 yılından Avrupa'ya kaçtığı 1895 yılına kadar devlet için önerdiği reformların, yazdığı makalelerin, yaptığı tartışmaların merkezinde Osmanlıcılığın en temel hedefi olarak devleti düşmüş olduğu buhrandan müslim ve gayrimüslim tüm unsurlarıyla birlikte kurtarmak vardır. Bu noktada onun İslamcı yönü devreye girer. Hem Avrupa'ya Osmanlı Devleti'nin ve İslam'ın terakkiye mani olmadığını anlatması, hem de iç işlerindeki birçok sorunun İslam'ın emri olan şura meclisinin eksikliğinden kaynaklandığını belirtmesi, İslamcılarının en temel vurgularındandır. Dahası gerek maarif konusunda, gerek gündelik yaşama dair ortaya çıkan sorunlarda problem kaynağı tespiti ve bu problemlere getirdiği birçoğu ahlaki/manevi değerlerin ihyası ile ilgili olan çözüm önerileri İslamcılarının açıklamalarıyla örtüşen niteliktedir. Yeni Osmanlıların İslamcı yönü ve Mardin'in belirttiği gibi Murad Bey'in Yeni Osmanlılar ile Jön Türkler arasında bir düşünsel halka olma pozisyonu düşünüldüğünde, Murad Bey'in devraldığı İslamcı miras, bu dönem yazılarında görülebilmektedir.

Avrupa'ya kaçtığı yıllarında da Murad Bey, sınırlı bir meclis kurulmasını savunmaya devam etmiştir. Onun önceki döneme göre farklılığı ise Abdülhamid muhalifliğine gitgide artacak bir üslupla başlamış olmasıdır. II. Meşrutiyet yılları İslamcılarında etkileri görüleceği üzere *Mizan* sahibi bu dönemde bir yandan "merutiyet-i meşrua" söylemi ile birlikte hâkimiyet-i milliye söylemini de yazılarına eklemiş, bir yandan da şer'i yönden istibdad rejimini reddederek müstebitlere itaat etmemenin cevazını ve hatta farzietini yazılarında sürekli işlemiştir. İslamcılarının yazılarında istibdad ve meşrutiyet söylemlerinin birbirinin zıddı olarak kullanıldığı hatırlanacak olursa Murad Bey'in bu vurgusunun İslamcılarının meşrutiyet-istibdad tartışmalarına önemli katkılar yaptığı sonucu çıkartılabilir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldığı dönemde

---

İslamcı yayın olan Beyanu'l-Hak'ın çoğu ilmiyeden gelme yazar kadrosunun doğrudan ya da dolaylı olarak Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı desteklediğini belirtir (Kara,2014: 210).

çıkardığı yazılarında ve *Türkiye'nin Kuvvet ve Zaafı* adlı risalesinde yine savunmacı ve self-oryantalist bir üslupla İslam'ın terakkiye, liberalliğe, medeniyete mani olmadığı, hanedansız bir Türkiye'nin yaşayamayacağı gibi savunmalara devam etmesi, onun Osmanlıcı ve İslamcı tavrını bu dönemde de koruduğunun göstergeleri durumundadır.

II. Meşrutiyet yıllarında Murad Bey'in siyasi tavrı, geçmiş yıllarına nazaran daha karmaşıktır. İslamcılarla olan temel ayrımı İttihat Terakki'ye karşı muhalif tavrında belirir. Kazanılan Meşrutiyet ortamını kaybetme korkusu ve dönüşümün merkezinde yer alamama endişesi, İslamcıların İttihat ve Terakki'den başka tüm grupları firkalaşma, tefrika çıkarma, İslam âlemi içinde parçalanmayı artırma gibi noktalardan eleştirmelerine sebep olmuştur. Bu eleştirilerden payını alan elbette sadece Murad Bey değildir. Said Nursi, Derviş Vahdeti, M. Sabri Efendi gibi dönemin önde gelen İslamcıları da *Volkan*, *İttihad-ı Muhammedi*, *Hürriyet ve İtilaf* gibi farklı gruplarla çalışmalarından dolayı eleştirilmişlerdir. Bu noktada Murad Bey İslamcılarının çoğunluğunun desteklediği İttihat ve Terakki Fırkası'nın yanında görüntü vermekten ziyade, muhalif kanattaki İslamcılara daha yakın görünmektedir. Zira bu tavrı sebebiyle bir "irtica" olayı olduğu iddia edilen 31 Mart Vakası sonrasında "mürteci" sıfatıyla yargılanmış, hüküm giymiş ve hayatının geri kalanını sürgün yıllarında siyasi damgalı bir şekilde geçirmiştir.

Bu çalışmanın temel çıkarımı adına onun yalnızca siyasi fikriyatının değil, tüm yaşam örüntüsünün temelinde bir "arada kalmışlık" söz konusudur denilebilir. Zira zamansal olarak *ilk nesil İslamcılardan* olan Murad Bey, bu grup içinde Gencer'in kavramsallaştırmasıyla İslam'ın *ara ideolojileşme-sert ideolojileşme* geçişini; Kara'nın kavramsallaştırmasıyla *İttihad-ı İslam-İslamcılık* geçişini; Mardin'in anlatımında *Yeni Osmanlılar-Jön Türkler* geçişini temsil etmektedir. Bunun ötesinde, Yeni Osmanlılar'ın barındırdığı İslamcılık söylemi ve hem Mardin'in Murad Bey hakkındaki "Jön Türkler'in manevi değerlere en bağlı şahsı" kanaati, hem de Berkes'in daha açık tanımlamasıyla "İttihat Terakki içindeki İslamcı kanadın lideri" konumlandırması göz önüne alındığında, Murad Bey'in İslamcı konumu daha açık görülecektir. Fakat bu konum, yukarıda bahsi geçen arada kalmışlık durumundan ve özellikle II. Meşrutiyet yıllarının barındırdığı zihinsel karmaşadan dolayı Murad Bey'in fikriyatında net bir çizgiyi ifade etmez. Emil'in altını çizdiği gibi onun fikriyatını anlamlandırmada hayatının hiçbir evresinde birbirinden ayrılmamış olan Osmanlıcılık ve İttihad-ı İslam fikirleri Murad Bey'in olmazsa olmazlarıdır. Bu sebeptir ki çalışmamızın temel çıkarımı Murad Bey'in fikirlerinin Osmanlıcılık ile İslamcılık arasında bir konuma oturtulabileceğidir. Elbette bu savın belli noktalarda desteklenmesi, geliştirilmesi ya da çürütülmesi, başta Mizan köşesinde yazdığı makaleler olmak üzere Murad Bey'in toplamda on bin sayfayı aşkın külliyatının daha derinlemesine tetkik edilmesine bağlıdır.

Kaynakça

- Akşin, Sina (2011), *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, (Ankara: İmge Kitabevi).
- Babacan, Hasan ve Avşar Servet (2013), *31 Mart Hatıraları İsyân günlerinde Bir Muhalif Mahir Said Pekmen* (Ankara: TTK Basımevi).
- Belge, Murat (2012), *Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Berkes, Niyazi (2013), *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Çankaya, Ali (1968-69), *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, (Ankara: Mars Matbaası).
- Çetinsaya, Gökhan (2001), "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", Mehmet Ö. Alkan (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt-I (Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi)* (İstanbul: İletişim Yayınları): 54-71.
- Çetinsaya, Gökhan (2001), "İslami Vatandaşlıktan İslam Siyasetine", Mehmet Ö. Alkan (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt-I (Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi)* (İstanbul: İletişim Yayınları): 265-272.
- Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sırat-ı Müstakim Mecmuası* (2012), Düzdağ, M. Ertuğrul. (Ed.), Bağcılar Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları Dizisi No:218/1-2.
- Emil, Birol (2009), *Son Dönem Osmanlı Aydını Mizancı Murad Bey*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları).
- Erdem, Sami (2013), "İslamcıların İctihad Kapısı Nereye Açılır?: II. Meşrutiyet Döneminde İctihadın Alanı", İsmail Kara-Asım Öz (ed.), *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları): 162-174.
- Gencer, Bedri (2012), *İslam'da Modernleşme 1839-1939*, (İstanbul: Doğu Batı Yayınları).
- Jacoby, Tim (2010), *Sosyal İktidar ve Türk Devleti*, (Ankara: Birleşik Yayınları) (Çev. Devrim Evcı).
- Kara, İsmail (2014), *İslamcıların Siyasî Görüşleri 1 Hilafet ve Meşrutiyet*, (İstanbul: Dergâh Yayınları).
- Kara, İsmail (1998), *Şeyh Efindinin Rüyasındaki Türkiye*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları).
- Kara, İsmail (2011), *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler/Kişiler 1*, (İstanbul: Dergâh Yayınları).
- Karakuş, Gülbeyaz (2007), *Osmanlı Siyasî Düşüncesinde Yeni Üslup Arayışları Mizan Gazetesi Örneği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (İstanbul: Marmara Ün. Sosyal Bil. En.).
- Mardin, Şerif (2012), *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri: 1895-1908*, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Mehmed Murad (2005), *Meskenet Mazeret Teşkil Eder mi?*, (İstanbul: Şehir Yayınları) (hz. Alaattin Fidancı).
- Mehmed Murad (1994), *Mücadele-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, (İstanbul: Nehir Yayınları) (hz. Sabahattin Çağın-Faruk Gezgin).
- Meriç, Cemil (2011), *Mağaradakiler*, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Mizan Gazetesi*, S.1., 21 Ağustos 1886.
- Mizan Gazetesi*, S. 23, 24 Mart 1887.
- Mizan Gazetesi*, S. 96, 9 Mayıs 1889.
- Mizan Gazetesi*, S. 124, 31 Mart 1325.
- Mizan Gazetesi*, S. 159, 15 Ocak 1896.
- Mizan Gazetesi*, S. 160, 23 Ocak 1896.

Mizan Gazetesi, S. 162, 6 Kânunusanî 1896.

Mizan Gazetesi, S. 165, 12 Mart 1896.

Mizan Gazetesi, S. 167, 12 Mart 1896.

Mizan Gazetesi, S. 169, 26 Mart 1896.

Mizan Gazetesi, S. 173, 23 Nisan 1896.

Mizan Gazetesi, S. 9, 25 Temmuz 1908.

Mizan Gazetesi, S. 25, 22 Ağustos 1908.

Mizan Gazetesi, S. 42, 27 Ağustos 1908.

Mizan Gazetesi, S. 76, 11 Şubat 1908.

Mizancı Murad Bey'in II. Meşrutiyet Dönemi Hatıraları Hürriyet Vadisinde Bir Pençe-i İstibdad Enkaz-ı İstibdad İçinde Züğürdün Tesellisi Tatlı Emeller, Acı Hakikatler, 1977, (İstanbul: Marifet Yayınları) (hz. Celile Eren (Ökten) Argit).

Ortaylı, İlber (2012), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: Timaş Yayınları).

Saraçoğlu, Ahmet Cemalettin (2005), *Mizancı Murad*, (İstanbul: Şema Yayınları).

Somel, Selçuk Akşin (2001), "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839- 1913)", Mehmet Ö. Alkan (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt-I (Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi)* (İstanbul: İletişim Yayınları): 88-116.

Tansel, Fevziye Abdullah "Mizancı Mehmed Murad Bey", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 2 (1950-1951): 67-88.

Tunaya, Tarık Zafer (2007), *İslamcılık Akımı*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları).

Tunaya, Tarık Zafer (2010), *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları).

Uçman, Abdullah (2005), Mizancı Murad, TDV İslam Ansiklopedisi içinde (c. 30, ss. 214-216), (İstanbul: TDV Yayın ve Matbaacılık).

Ülken, Hilmi Ziya (2013), *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları).

Yazır, Elmalılı M. Hamdi (2013), *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler Din, Felsefe, Siyaset, Hukuk*, (İstanbul: Klasik Yayınları) (hz. A. Cüneyd Köksal, Murat Kaya).

Yıldırım, Ergün (2013), "İslamizm, İslamlaşma ve İttihad-ı İslam", İsmail Kara-Asım Öz (ed.), *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları): 99-119.

Zürcher, Erik Jan (2013), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Yasemin Saner (çev.), (İstanbul: İletişim Yayınları).